

ГЕОГРАФСКО ДРУШТВО РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ
GEOGRAPHIC SOCIETY OF THE REPUBLIC OF SRPSKA

UDK 911

YU ISSN....0354 - 9240

ГЛАСНИК

HERALD

СВЕЧКА 2

VOLUME II

БАЊА ЛУКА 1997
BANJA LUKA 1997

ГЕОГРАФСКО ДРУШТВО РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ
БАЊА ЛУКА, Др М. СТОЈАНОВИЋА 2

Уређивачки одбор

Др Милош Ђеловитић, Др Рајко Гњато, Др Ђуро Марић, Др Здравко
Маријанац, Др Милош Мишковић

Уредник

Едитор

Др Милош Ђеловитић

Технички уредник

Др Рајко Гњато

Преводилац

Радмила Трбојевић, енглески језик

Штампа

ОДЛП "Глас српски"

Издавач

Географско друштво Републике Српске
Бања Лука, др М. Стојановића 2
Телефон (078) 35-625

Publisher

Geographic Society of the Republic of Srpska
Banja Luka, dr M. Stojanovića 2
Tel. (078) 35-625

Часопис се објављује средствима Друштва и донатора
Решењем Министарства образовања, науке и културе бр. 03-108/96.-
од 09. 04. 1996. године, а на основу чл. 17. став 1, тачке 9. Закона о порезу
на промет Републике Српске, ослобађа се пореза и акциза

САДРЖАЈ - CONTENTS

ЧЛАНЦИ - ARTICLES

Стране - Page

Р. ГЊАТО: НОДАЛНО - ФУНКЦИОНАЛНА РЕГИОНАЛИЗАЦИЈА .. РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ	5
R. GNJATO: NODAL-FUNCTIONAL REGIONAL ORGANISATION OF REPUBLIC OF SRPSKA.....	5
Р. ЛАЗАРЕВИЋ: КАРТА ЕРОЗИЈЕ БИВШЕ СР БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ.....	13
R. LAZAREVIĆ: THE MAP OF EROSION OF THE FORMER BOSNIA AND HERZEGOVINA.....	13
М. ЖИВКОВИЋ: ДЕМОГЕОГРАФСКЕ ПРОМЈЕНЕ У ЗАПАДНОЈ СЛАВОНИЈИ КАО ПОСЉЕДИЦА ГРАЂАНСКОГ РАТА 1991-1995. ГОДИНЕ	31
M. ŽIVKOVIĆ: DEMOGEOGRAPHIC CHANGES IN THE WESTERN SLAVONIA AS A CONSEQUENCE OF THE CIVIL WAR 1991-1995	31
С. РАДОВАНОВИЋ: РЕГИОНАЛНЕ И ЕТИЧКЕ ДИСПРОПОРЦИЈЕ У ПРИРОДНОМ КРЕТАЊУ СТАНОВНИШТВА СРБИЈЕ	47
S. RADOVANOVIC: Regional and ETHNIC DISPROPORTIONS IN NATURAL MONENTMENT OF THE POPULATION OF SERBIA	47
ANDRZEJ LISOWSKI: ДЕЗИНТЕГРАЦИОНЕ И ИНТЕГРАЦИОНЕ ТЕНДЕНЦИЈЕ У САВРЕМЕНОЈ ХУМАНОЈ ГЕОГРАФИЈИ	59
ANDRZEJ LISOWSKI: THE TENDENCIES FOR DESINTEGRATION AND INTEGRATION IN CONTEMPORARY HUMAN GEOGRAPHY	59

МАЊИ ПРИЛОЗИ - SUPPLEMENTS

М. БЈЕЛОВИТИЋ: ЈЕДНА ОД ПОСЉЕДИЦА ГРАЂАНСКОГ РАТА НА ПРОСТОРУ БИВШЕ СФРЈ 1991-1995. - ИЗБЈЕГЛО И РАСЕЉЕНО СТАНОВНИШТВО НА ПРИМЈЕРУ ОПШТИНЕ БАЊА ЛУКА	75
М. ЖИВКОВИЋ: ГЕОГРАФСКИ РАЗМЈЕШТАЈ СРБА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ КРАЈИНЕ И ХРВАТСКЕ У РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ КАО ПОСЉЕДИЦА ГРАЂАНСКОГ РАТА 1991-1995. ГОДИНЕ	83
М. ЖИВКОВИЋ-МАНДИЋ: КРЕТАЊЕ, РАЗМЈЕШТАЈ И ДЕМОГРАФСКА СТРУКТУРА ИЗБЈЕГЛОГ СТАНОВНИШТВА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ	93
С. ПАШАЛИЋ: ГЕОГРАФСКИ ПОЛОЖАЈ СЕМБЕРИЈЕ КАО ЊЕН ПОТЕНЦИЈАЛНИ РАЗВОЈНИ ФАКТОР.....	101
Д. ДРЉАЧА: ЕТНОЛОГИЈА У РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ НАКОН ЕТИЧКОГ СУКОБА	107

ПРЕГЛЕД ГЕОГРАФСКЕ ЛИТЕРАТУРЕ - REVIEW

Ј. Илић и др., Срби у Хрватској - насељавање, број и територијални разменштај (М. Ђеловитић).....	113
Попис избјеглих и расељених лица у Републици Српској (М. Ђеловитић)	114
Р.М. ГРУЈИЋ: Споменици о српском православном... (М. Ђеловитић)	116
Ј. Динић: ЕКОНОМСКА ГЕОГРАФИЈА, ЕКОНОМСКИ ФАКУЛТЕТ, Београд, 1994. стр. 1-328 (Ђ. Марић)	117

ГЕОГРАФСКА ХРОНИКА И БИЉЕШКЕ - INFORMATIONS

Р. Гњато: Свечано је отворен Природноматематички факултет у Бањој Луци	119
Р. Гњато: Из рада Географског друштва Републике Српске.....	120
Ђ. Марић: Из ђала Одсјека за географију ПМФ	120
Ђ. Марић: Нови смјерови на Одсјеку за географију.....	121
Списак дипломираних студената географије на Филозофском факултету Бања Лука, Одсјек за географију и етнологију, шк. год. 1995-1996	123
Списак дипломираних студената у шк.год. 1996-1997	123
Списак дипломираних студената географије на Природноматематичком факултету Бања Лука - Одсјек за географију. Школска год. 1996-1997	123
М. Ђеловитић: Отворен Постдипломски студиј смјер РЕГИОНАЛНА ГЕОГРАФИЈА НА ОДСЈЕКУ ЗА ГЕОГРАФИЈУ ПРИРОДНОМАТЕМАТИЧКОГ ФАКУЛТЕТА БАЊА ЛУКА	125
ФОНД ПРОФЕСОРА МИЛЕНКА С. ФИЛИПОВИЋА, Правилник.....	126
М. Ђеловитић: МИЛЕНКО ЖИВКОВИЋ ПРВИ ДОБИТНИК НАГРАДЕ ФОНДА МИЛЕНКА С. ФИЛИПОВИЋА	129

ГЛАСНИК ГЕОГРАФСКОГ ДРУШТВА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ
HERALD OF THE GEOGRAPHIC SOCIETY OF THE REPUBLIC OF SRPSKA

ГОДИНА 1997.
Year 1997.

Свеска 2
Волуме 2
УДК 911.375.6 (497.15)

Оригиналан научни рад
PAJKO ГЊАТО*

НОДАЛНО-ФУНКЦИОНАЛНА РЕГИОНАЛИЗАЦИЈА
РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ

Абстракт: Овим радом, а на основу стандардних критерија нодално-функционалног принципа географске регионализације, Република Српска је условно диференцирана на четири регије које, услед логичног и законитог дејства фактора међурегионалне интеграције, чине интегралну просторно-функционалну, до одређеног степена суверену државну целину.

Кључне ријечи: Нодалност, функционалност, Република Српска, интеграција, развој.

Abstract: According to the standard criterion of the nodal - functional principles of the geographical regional division this work made a conditional difference of the Republic of Srpska in four regions. Because of the logical and legal effect of the inter - regional integrational factors this four regions make an integral space - and functional state entirety, independent to the determined degree.

Key words: Nodal, functional Republic of Srpska, integration, development.

Уводне напомене: У овом раду неће бити говора о бројним проблемима и отвореним питањима географске регионализације са теоријско-методолошког аспекта, што би подразумијевало опсежан приступ и анализу, прије свега, бројних и уз то мање или више успјешних покушаја избора и примјене принципа географске регионализације на одређеним просторима, већ ће бити учињен први корак ка регионализацији Републике Српске по нодално-функционалном принципу.

Избор нодално-функционалног принципа у процесу регионализације Републике Српске, који у осталом представља мање или више успјешан покушај територијалне организације геопростора ове западне српске државе, одређен је практичним потребама и циљевима регионализације.

Чињеница да је савремени друштвено-економски развој на националном (државном) нивоу немогуће планирати и у истој мјери плански развијати без одговарајућег приступа рјешавању проблема територијалне организације географског простора, наметнула је потребу избора и примјене одговарајућег принципа регионализације (условне диференцијације) Републике Српске. У ствари, ради се о концепту организације географског простора и

* Др, ванредни проф. Природноматематички факултет 78000 Бања Лука, др М. Стојановића 2.
Рад примљен 6.11.1997.

условне диференцијације на географске целине (регије) које ће, вреднујући подстицајно дејство развојних центара различитог хијерархијског ранга и укупну вриједност (стварну и потенцијалну) географских садржаја у њиховом гравитационом простору, обезбиједити, у мјери колико је то могуће, равномјеран и просперитетан развој на нивоу издвојених (утврђених) регија, односно као крајњи циљ равномјеран и просперитетан развој укупног националног простора.

Остварење претходних циљева темељи се, као што је претходно истакнуто, на функцијама водећих развојних центара (нодуса) - полула и медијатора регионалног развоја. Дакле концепт нодално-функционалних регија у остварењу политике равномјерног регионалног развоја подразумијева прије свега функције и утицај развојних центара (нодуса) чиме се дефинише објективно постојање и територијалност нодалне регије која је, у вези с овим, промјењива у времену што је опет у складу са функцијама центра и њиховим дometима.

Регионализацију РС по нодално-функционалном принципу извршили смо, поред осталог, узимајући као фактор посљедице које у географском простору изазивају развојни центри односно функције развојних центара, имајући при том у виду њихове поларизациске и ефекте ширења. Поларизациски ефекти, кад је у питању окружујући (рурални) простор, на простору свих српских земаља па и Републике Српске, углавном имају негативне посљедице. Оне се испољавају у свим сегментима сложеног процеса дерурализације. За разлику од негативних поларизациских постоје и позитивни поларизациски ефекти. Они су најчешће у функцији ширих, па и интереса на нивоу националних (државних). И на крају, ефекти ширења развојних центара најчешће имају позитивне посљедице у окружујућем (руралном) простору. Манифестују се кроз различите облике савремене организације и укупног живота у руралном подручју (сфери утицаја развојног центра), те кроз бројне сегменте жељених промјена у културном пејсажу. Истина, ефекти ширења, у одређеним случајевима, могу имати и негативно дејство (посљедице). Првенствено, ради се о еколоцији им проблемима у географској средини, као посљедици негативног утицаја одређених функција развојних центара.

Нодалност и функционалност регија у оквиру националног простора зависи од низа елемената и фактора. Уствари, генерално посматрано ријеч је о природним и друштвеним системима, о њиховим узајамним везама и односима што све скупа дефинише функционалност одређеног геопростора, посебно развојне центре.

Функционална промјењивост развојних центара, условљена бројним елементима и факторима развоја (друштвеним, политичким, стратешким, тржишним, финансијским, техничким, технолошким и сл.) одређује, на једној страни, њихов хијерархијски живо (ранг, централитет), а на другој утиче на промјењивост дometа функционалних и гравитационих утицаја развојних центара (нодуса).

Поменути и слични процеси нодално-функционалне регије у оквиру националног простора чине просторно и функционално динамичним категоријама.

Регије издвојене по било ком, па и нодално-функционалном, принципу су отворени системи. Отворени за укупност развојних процеса унутар регије

је, али још у већој мјери за међурегионалне интеграционе процесе којима се обезбеђује јединство националног простора.

* * *

Основни критерији примијењени у поступку регионализације Републике Српске, по нодално-функционалном принципу, били су: облик и величина државне територије, политичко-географске претпоставке укупног и регионалног развоја, укупан број и територијални размјештај становништва, мрежа насеља и у оквиру ње урбаних и развојних центара, функције главних урбаних и развојних центара, саобраћајна инфраструктура у оквиру које путна повезаност главних центара има кључно значење, те природни ресурси и њихов значај у организацији геопростора.

Примјеном наведених критерија дошло се до рјешења којим се територија Републике Српске условно диференцира на четири нодално-функционалне регије: Бањалучку, Добојско-бијељинску, Сарајевско-зворничку и Требињско-србињску. Све оне су доминантно биполарне изузев Бањалучке која је, с обзиром на функционално и развојно значење Бања Луке монополарна.

Функционалност и гравитациони дomet водећих центара, који у основи инспирају развојно и подстицајно дејство, иако се још увијек може говорити и о њиховом поларизационом утицају, одређују величину нодалне односно нодално-функционалне регије.

Поред функционалног, гравитационог, развојног и у неким елементима поларизованог утицаја Бањалуке у процесу регионалног окупљања, битни фактори који утичу на величину (територијалност) ове регије, што се може рећи и за остале регије Републике Српске издвојене на овом принципу, су њен географски положај и геополитички значај.

Граница, свакако условна, са сусједном Добојско-бијељинском регијом представља прелазно подручје функционалних и гравитационих утицаја Бањалуке и Добоја.

У оквиру Бањалучке регије, која је просторно и популационо највећа, поредећи је са остале три нодално функционалне регије Републике Српске, (8550 km² и око 630.000 становника, 1996), издвојили смо неколико урбаних и развојних центара нижег хијерархијског ранга са припадајућим функционалним и гравитационим простором. Уствари, ради се о, такође условно, издвојеним односно диференцираним геопросторним или прецизније речено регионалним подсистемима тј. мезо и субрегијама. Мезо регије чине функционална и гравитациона подручја Приједора и Mrкоњић Града, а субрегију функционално и гравитационо подручје Градишке.

Низ развојних претпоставаки равномјерног регионалног развоја, укључујући претпоставке постојеће регионалне структуре у остварењу стратешких циљева регионалног развоја Бањалучке регије - јединственог нодално-функционалног система пресудно је утицао на логичност и објективност територијалне организације ове регије.

Свакако, у оквиру Бањалучке регије, интегралног нодално-функционалног система постоји низ развојних и урбаних центара нижег хијерархијског ранга чија се нодалност и функционалност првенствено инспира на општинском нивоу територијалне организације.

Територијалност Добојско-бијељинске регије (4500 km², 420.000 ст.)

одређена је функцијама и гравитационим дометом два главна и развојна центра регије (Добој, Бијељина). Они су у поређењу са Бањалуком центри нижег хијерархијског ранга. Међутим, и један и други центар развили су низ функција које задовољавају бројне потребе становништва у сфери њиховог утицаја (управне, образовне, индустријске, трговачке, медицинске, и сл.), што их чини центрима од регионалног значаја. Дакле, у основи се ради о биполарној (наглашено бицентричној) регији, која у систему централних насеља укључује Брчко, град спону не само источног и западног дијела ове регије већ спону источног и западног дијела Републике Српске. Ова и низ функција чине Брчко насељем од посебног националног интереса. Но, функцијама које има, Брчко, поред општих националних, обезбеђује и потребе становништва у непосредном окружењу. Сфера тих утицаја (гравитационо подручје) „омеђено“ је дометом функционалних утицаја Добоја на западу и Бијељине на истоку регије.

На подручју Добојско-бијељинске регије, изузев Добоја, Бијељине и Брчког, сви општински центри су у мањој или већој мјери централна насеља истог хијерархијског ранга, и свакако нижег у односу на ова три главна развојна и подстицајна центра, у основи са наглашено позитивним ефектима ширења, међутим, још увијек, са елементима поларизационог дјеловања. Изузетак чине центри новоформираних општина Вукосавље, Српско Орашје, Петрово и Пелагићево, знатно нижег централитета.

Сарајевско-зворничка регија (5000 km^2 , 230.000 ст.) одређена је доминантном функцијском и развојном улогом Српског Сарајева и Зворника. Дакле и ова регија је наглашено бицентрична, у истој мјери наглашено биполарна што се манифестије у наглашено негативним процесима дерурализације. Ефекти ширења развојних центара како регионалних тако и општинских, без изузетка, сувише су слаби да би се поспјешио укупан живот у неатрактивним брдско-планинским просторима регије, која је захваћена снажним процесима депопулације и деаграризације.

Оба развојна центра регионалног значаја, Српско Сарајево и Зворник, немају у мјери колико је неопходно развијене основне функције што их претпоставља центар чију улогу имају. У питању је, у подједнакој мјери, неразвијеност услужних и развојно-подстицајних функција. Из ових и низа стратешких разлога од општег националног интереса неопходно је учинити додатне напоре да ова два регионална центра, посебно Српско Сарајево, добију нове функцијске, првенствено развојне, садржаје који ће бити импулс бржем регионалном развоју са подстицајним и ефектима ширења.

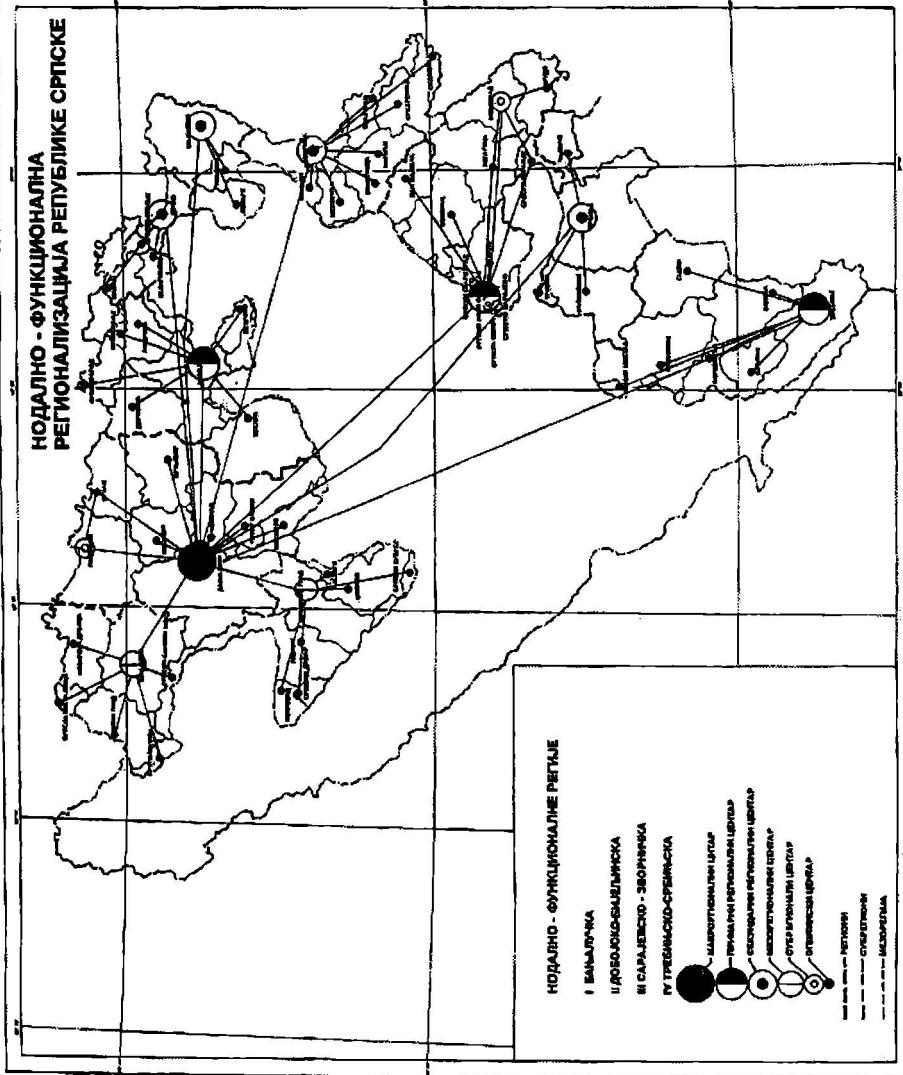
Центри нижег хијерархијског ранга на подручју ове регије, другог реда у односу на регионалне (Српско Сарајево и Зворник), врше улогу развојних и подстицајних нодуса на припадајућем општинском подручју, са још увијек наглашено поларизованом улогом.

Основни је циљ да се ослаби поларизационо дејство развојних односно урбаних центара, односно да се подстакне њихово развојно дејство са што интензивнијим ефектима ширења у окружујућем руралном подручју.

У оквиру регије издвајамо субрегионални центар Вишеград са гравитационим подручјем.

Требињско-србијска регија (7000 km^2 , 120.000 ст) или Српска Херцеговина, успут речено територијално оштећена за знатне етничке и историјске просторе који су у минулом рату (1992-1995) године додијељени

**НОДАЛНО - ФУНКЦИОНАЛНА
РЕГИОНАЛИЗАЦИЈА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ**

Федерацији Босне и Херцеговине или Хрватској, а неки њени дијелови знатно раније Црној Гори или у непосредној прошлости (након другог свјетског рата) ондашњој СР Хрватској, одређена је сфером утицаја Требиња и Србиња, два регионална центра, од којих је један на крајњем југу а други на крајњем сјеверу регије.

Низ управних, услужних и развојних функција ова два центра условно је диференцирало подручје регије на два дијела. Овакво стање, до извјесне мјере, резултат је склопа рељефа а у вези са овим путне мреже и њеним значајем у процесу регионалног окупљања.

Изузев Требиња и Србиња, урбаних и развојних центара регионалног значаја остали значајнији центри у укупној мрежи насеља су општински центри подједнаког хијерархијског ранга (централитета).

Као и у примјеру Сарајевско-зворничке регије, сва централна насеља ове регије, од већег значаја (регионални и општински центри), поред развојне и подстицајне улоге, носе обиљежје и центара поларизованог развоја, што оставља низ нежељених процеса у процесу укупног регионалног развоја, посебно у два наглашено изражена процеса депопулацији и деаграризацији руралних простора. Истина, ови процеси су изгубили на интензитету али их је практично немогуће учинити реверзибилним, изузев у периурбаним, и насељима у сferи дневних миграција, што опет зависи од функцијских и развојних могућности централних насеља с једне и од комуникационих (путних и саобраћајних) могућности с друге стране.

* * *

Постојеће мреже централних насеља Републике Српске, посебно регионалних а онда и свих општинских центара, развојним и укупним функцијама, вреднујући расположиве људске, инфраструктурне и природне потенцијале, треба да обезбиједи њихово подстицајно дејство са наглашеним улогом ефекта ширења. Овим се обезбеђује равномјеран и просперитетан регионални и укупан развој на нивоу државе Републике Српске.

Постављене циљеве могуће је остварити у стабилним политичким приликама у нашем и ширем окружењу, кроз процесе приватизације, тржишног пословања, те уз финансијску подршку која ће бити темељ оживљавања привреде и увођења савремених технологија.

Остварење претходних циљева, поред наведеног, могуће је темељити и на понуђеном концепту нодално-функционалне регионализације (територијалне организације) Републике Српске, где регионални развој почива на доктрини центара развоја. У овом, транзиционом, периоду регионални развој Републике Српске оптерећен је ефектима поларизованог дејства, водећих регионалних центара, те захваљујући облику државне територије и реалној мрежи водећих урбаних и развојних центара, ефектима развоја који су посљедица концепције осовина развоја. У овом смислу, у пуној мјери долази до изражaja тзв. сјеверна осовина развоја упоредничког и источна меридијанској правца. Такође, у поменутом транзиционом периоду, у мјери колико то држава усталеним механизмима може да обезбиједи, биће нужно, у концепцији остварења политиције равномјерног и просперитетног развоја, примијенити метод регионалног развоја који базира на реалним претпоставкама територијалне и функционалне интеграције урбаних и руралних система, чиме се у ствари дефинишу нодално-функционалне регије.

ЛИТЕРАТУРА:

1. М. Врек: Град и нодална регија. Основе урбане географије.
Школска књига. Загреб, 1976.
2. М. Радовановић: Регионално просторно планирање.
Научни преглед бр. 2. Научно друштво СР Србије.
Београд, 1976.
3. М. Радовановић: Регионализам као приступ и принцип
и регионализација као поступак у функционалној организацији
географског простора... Географски институт „Јован Цвијић“
САН. Књига 44-45. Београд, 1993/94.
4. В. Рогић: Једноставност и флексибилност концепта
нодално-функционалне диференцијације СР Хрватске.
Географски гласник ГД X. Загреб, 1984.
5. Р. Гњато: Нодално-функционална регионализација Републике Српске.
Српске земље и свет бр. 2. ГД РС. Бањалука, 1994.

PAJKO ГЊАТО

NODAL-FUNCTIONAL REGIONAL ORGANISATION OF REPUBLIC OF SRPSKA

SUMMARY

According to the standard criterion of the nodal-functional principles of the regional organisation (form and size of the state territory, political and geographical conditions of the whole and regional development, whole number and territorial displacement of the people, the settlements system and urban and developing centers in this system) function of the capital urban and developed centers, traffic infrastructure, natural sources and their importance in the territory organisation of the geographical area) this work makes a solution that the territory of Republic of Srpska is conditionally divided to a four nodal - functional regions: Banja Luka-, Doboј - Bijeljina-, Sarajevo - Zvornik - and Trebinje - Srbinje region.

The developing and initiating effect of those centers of a different hierarchy range (regional and municipal) should provide a balanced and prosperous regional and general development in the national area of the Republic of Srpska.

ГЛАСНИК ГЕОГРАФСКОГ ДРУШТВА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ
HERALD OF THE GEOGRAPHIC SOCIETY OF THE REPUBLIC OF SRPSKA

ГОДИНА 1997.
YEAR 1997.

Свеска 2
Volume 2
УДК 911.2:551.3
053 (497.15)

Оригинал научни рад
РАДЕНКО ЛАЗАРЕВИЋ*

КАРТА ЕРОЗИЈЕ БИВШЕ СР БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ

Извод: Кarta ерозије има вишеструки значај: научни, стручни и културни. Она је неопходна код капиталне изградње у низу привредних грана. При картирању поштовани су критеријуми симултаности, објективности и графичке тачности. Оригинал карте је изгорио, тако да није могуће дати стање ерозије у Републици Српској.

Кључне ријечи: ерозија, карта ерозије, коефицијент ерозије (Z), главни фактори ерозије, размјере ерозије, продукција наноса, транспорт наноса.

Abstract: The map of erosion is of a multiple importance: expert, scientifical, cultural. It is nesessery when taking major works in many branches of economy. The criteria of simultanity, objectivity and graphical exactness were fully respected during the mapping. The original of this map was burnt in a fire, so the state of erosion in the Republic of Srpska can not be given here.

Key words: erosion, map of erosion, coefficient of erosion (Z), main factors of erosion, dimensions of erosion, production of silt, transport of silt.

Увод

Идеја за израду Карте ерозије СР Босне и Херцеговине датира од 1971. године, тј. од времена израде Карте ерозије СР Србије (1971) и студије „Стање, проблеми и савремени методи за борбу против ерозије и бујица“ (1971). Иницијатор за израду Карте ерозије СР Босне и Херцеговине био је инж. Сергије Лазарев, саветник у Управи за водопривреду СР Босне и Херцеговине. Као основа за покретање поступка, послужило је писмо Р. Лазаревића од 31.1.1972. године. Међутим, реализација ове идеје одвијала се врло споро.

Израда Карте ерозије поверена је ООУР за водопривредне дјелатности „Бујице“ из Коњица, у саставу РО „Водопривреда БиХ“ и Одјељењу за ерозију.

* Др. научни саветник, Институт за шумарство и дрвну индустрију, Београд. Прештампано из часописа „Ерозија“ бр. 14 од 1986. године и допуњено Поговором и мањим изменама, Рад примљен 21.04.1997.

ију и мелиорације, у саставу Института за шумарство и дрвну индустрију из Београда.

Рад на изради Карте ерозије СР Босне и Херцеговине, званично је отпочео 12.12.1979. године (набавка ТК 1:25.000 и др.) и трајао до 2.9.1985. године, када је Карта предата Заводу за водопривреду.

Теренско картирање отпочело је 10.7.1980, а завршено 28.8.1984. године (пет година). При картирању поштовани су критеријуми симултаности, објективности и графичке тачности.

Симултаност је обезбеђена на тај начин што је картирање извршено у врло кратком року и што је увек обављано у току главних летњих месеци (јун, јул и avgуст), у трајању од 20-25 дана месечно.

Објективност картирања је остварена на тај начин што је улога субјективног фактора остала непромењена, јер је увек картирао вођа екипе (др Р. Лазаревић), а ретко сарадници, али под његовом контролом. Последње две године (1983. и 1984.), Р. Лазаревић није имао сарадника.

Графичка тачност је одређена размером карте (1/25.000). У вези с тим, појаве чије су димензије мање од 50-100 m, нису посебно издвајане, изузев ако су карактеристичне за неко подручје (на пример, јаруге и линијска ерозија). Тада се одступало од графичке тачности.

Теренски рад обухвата:

- издвајање честица, према категоријама ерозије (12 интензитета) и одређивање параметра за прорачун коефицијента ерозије ($Z=Y \cdot X+VI$) за сваку честицу, визуелно, и наношење на ТК 1:25.000, шрафама различитих боја, према усвојеној легенди;
- обројчавање издвојених честица, на свакој карти;
- уписивање вредности параметара за прорачун коефицијента ерозије, за сваку честицу, у посебан образац.

У теренском раду, поред др Р. Лазаревића, учествовали су: инж. Милорад Чечез (Бујице - Коњиц), инж. Драгутин Михалек и инж. Лудвик Пецљ (из Института за шумарство).

Обрада Карте ерозије трајала је од 1979. до 1985. године (6 година). Због обимности послана, обрада је трајала у току читаве године. Свака карта (432), прошла је кроз низ операција:

- уцртавање републичких граница,
- извлачење граница 210 сливова,
- обројчавање карата,
- израда регистра за 210 сливова, са по 20 параметара,
- извлачење граница ерозивних парцела, за сваку карту, на паусу,
- копирање паус-олеате са парцелама,
- фарбање копије са ерозивним парцелама,
- планиметрисање ерозивних парцела,
- одређивање средњег пада за сваку парцелу,
- уписивање параметара у образац - записник за сваку секцију (432) и прорачун коефицијента ерозије (z),
 - попуњавање обрасца - записника за сваки слив (180 записника) и прорачун коефицијента ерозије по категоријама, за сваки слив,
 - преношење ерозивних парцела са паус-олеате на паус транспарент, за сваку карту,

- копирање са паус транспарента на озолилид (два примерка, за сваку карту) и фарбање на озолиду (2 примерка),

- израда табеларног прегледа, по сливовима, са 20 параметара, као и табеларних прегледа продукције и транспорта наноса, по већим сливовима и по категоријама ерозије,

- обрада извештаја „Карта ерозије СР Босне и Херцеговине“ (52 стране и 13 табеларних прилога).

Карта ерозије СР Босне и Херцеговине урађена је (као и Карта ерозије СР Србије) по емпириском методу С. Гавриловића (4, 5), који је допунио Р. Лазаревић (6, 7), с новим табличама параметра који улазе у образац за прорачун коефицијента ерозије и новим поступком за одређивање коефицијента ерозије. (Z).¹

КАРАКТЕРИСТИКЕ ГЛАВНИХ ФАКТОРА ЕРОЗИЈЕ

Да би се сагледали узроци садашњег стања ерозије у СР Босни и Херцеговини, анализирани су примарни фактори ерозије: геолошки састав, рељеф, клима и биљни покривач, односно начин искоришћавања земљишта. Притом, тежиште је стављено на еродибилност - потенцијалне услове за ерозију - јер је то трајније својство, па пружа могућност сагледавања будућих размера и интензитета ерозије, уколико дође до нарушавања постојећих односа фактора ерозије.

При обради овог одељка, коришћени су резултати студије „Стање, проблеми и савремени методи за борбу против ерозије и бујица, св. 1 - СР Босна и Херцеговина“ (2), као и сопствена запажања.

Геолошки састав утиче на водну ерозију првенствено водопропустљивошћу и отпорношћу стена. Први показатељ одређује врсту ерозије, а други утиче на интензитет ерозије.

По отпорности, на отпорне стene долази 42%, а на неотпорне стene 58% СР Босне и Херцеговине. Грубо, отпорне стene захватају јужне и југозападне делове Републике, а неотпорне, северне и североисточне делове. Међутим, пошто су и отпорне стene често прекривене алувијално-делувијалним материјалом, чија је еродибилност већа него код већине неотпорних стена, проценат неотпорних стена знатно се повећава.

По водопропустљивости стена, стање је слично, пошто су, у овом

¹При прорачуну коефицијента ерозије (Z), није коришћен аналитички образац С. Гавриловића, већ синтетички, табеларни поступак Р. Лазаревића, пошто даје објективније резултате и одстрањује нелогичности првог метода.

Картирање интензитета ерозије врши се директно на терену уз помоћ таблица за одређивање коефицијента ерозије: Z = Y · X (φ - VI) и одговарајућих картографских подлога: топографских, геолошких, педолошких, климатских и др. У обрасцу су:

Y - коефицијент отпора земљишта од ерозије, односно литолошке и педолошке карактеристике подлоге, првенствено отпорности и водопропустљивости, за сваку површину, којој је одређен вид ерозије;

X - коефицијент заштићености земљишта од атморфериле и ерозије, односно начин искоришћавања земљишта;

φ - вид ерозије, тј. видљиве и имплицитне појаве. Садржај таблица за одређивање Z, као и читав поступак обраде, приказан је у Тумачу за Карту ерозије (18) и Новом поступку за одређивање коефицијента ерозије (7).

случају, неопторне стене углавном непропустљиве, а отпорне стене (кречњаци, доломити и др.) углавном пропустљиве.

Приближна граница између отпорних и водопропустљивих и неотпорних и непропустљивих или полупропустљивих стена, пружа се од Уне (јужно од Бос. Новог), преко Бањалуке и Маглаја, до Перућца на Дрини.

Геолошка грађа пружа повољне услове за водну ерозију у већем делу СР Босне и Херцеговине. Потенцијални услови за ерозију расту од југа према северу, тј. у смеру хидрографских система главних савских притока.

Рельеф утиче на водну ерозију висином, врстом облика, експозијом, или првенствено нагибом топографске површине.

По нагибу, већи део територије одликује се велиkim падовима, најчешће преко 10-20°. Од тога се изузимају алувијалне равнице Саве и њених важнијих притока и дна крашких поља, где је битан процес акумулације наноса.

Према Карти ерозије, ерозијом је захваћено 89,01%, а акумулацијом наноса 10,99% Републике. Потенцијални услови за ерозију, са становишта рельефа, опадају од југа према северу, односно у смеру хидрографских система главних савских притока. Међутим, пошто је рельеф само један од природних фактора, постоје различита одступања и комбинације, у зависности од склопа осталих чланица ерозије.

Клима пружа повољне услове за водну ерозију на читавој територији СР Босне и Херцеговине. Те предиспозиције су: велика количина падавина, распоред падавина (зимске кише у подручју измењене средоземне климе, летњи пљускови и дебео снежни покривач у подручјима умереноконтиненталне и планинске климе), интензитет падавина и др.

Када би ерозија зависила само од климатских елемената, највећи интензитет би имала у високом планинском појасу, који се пружа од северозапада према југоистоку, јужнијом половином Републике. Идући према северу, тј. у правцу отицања главних савских притока, климатски утицај на ерозију би слабио, док би према Јадранском мору ерозија задржавала сличну вредност или би расла.

Начин искоришћавања земљишта одређује размештај и интензитет водне ерозије, за разлику од физиогених фактора, који одређују да ли ће бити ерозије и врсту ерозије.

Према статистичким подацима (12,14) од укупне површине СР Босне и Херцеговине, на оранице и воћњаке отпада 20,81%, на ливаде 9,04%, на пањњаке 18,31% и на шуме 46,63%. У односу на предратни период (1939.), ограничне површине смањене су за 18,6%, док су површине под ливадама повећане за 9,16%, а под пањњацима за 25,72%. Удео ограничних површина расте од југа према северу, у смеру главних савских притока.

Треба истаћи да је дошло до значајне редукције коришћења великих нагиба у ратарству.

Махом се користе благи падови, у близини насеља. Одступања постоје у селима са високим наталитетом, где се користе све расположиве површине, а затим у случајевима када власник не располаже њивама с блажим нагибом (испод 10°).

У времену од 1955. до 1983. године, становништво је порасло за 29,58% (4.223.000 - 1983.), али је дошло до наглог пада пољопривредног

становништва - од 71,8% на 17,3%, тј. за 4 пута (14), са тенденцијом даљег опадања.

У послератном периоду дошло је до крупних социјалних и демографских промена: одлазак у градове и индустрију, сезонски рад ван Републике, рад у иностранству, опадање наталитета и др. Сём тога, многи крајеви су у току II светског рата претрпели огромне губитке у људству и сточном фонду, са трајним последицама (Бос. Крајина, Херцеговина, попришта великих битака НОР-а и др.). Све те промене утицале су на слабљење антропогених утицаја на ерозију.

Размере тих социјалних промена илуструју следећих неколико примера:

У селу Горња Црквина (планина Срнетица - Бос. Крајина), пре рата је било 150-160 домаћинстава, са просечно 10 чланова. Једно домаћинство имало је 40 чланова. Свако домаћинство имало је просечно 25-30 говеда, 60 оваца, 40 коза и др. Сада (10.8.1984.), у селу је остало 62 куће, са 2-3 члана, са 1-2 краве и око 10 оваца. За следећих десетак година село ће бити пусто.

У селу Хашани, родном месту нашег великог књижевника Бранка Ђопића, већ десет година није било свадбе ни нових житеља. Школа је затворена.

У селу Боговић, испод Романије, до пре десет година, обрађиван је читав сеоски атар, а 15.8.1980. године, ни 1%. Остали су само старци. „Ни у једној кући нема ко да роди дете!“.

У засеоку Кузмићи, секција Котор Варош, било је 10 „кућа“, са преко 100 чланова, а 10.8.1983. године само 3 куће, са 7 житеља, од којих је најмлађи рођен 1927. године.

Међутим, има и супротних примера. Они су везани за неразвијена подручја са високим наталитетом (углавном насеља са муслиманским становништвом).

Генерално, утицај начина искоришћавања земљишта, као одредног фактора интензитета водне ерозије, повећава се од главних динарских венаца према северу, односно према доњим токовима главних савских притока, а опада према југу, односно Јадранском мору. Разумљиво, разлике постоје, као последица различитог склопа физиогених и антропогених фактора.

СТАЊЕ ЕРОЗИЈЕ

Најпотпунији приказ стања ерозије у СР Босни и Херцеговини дали су инж. **Сергије Лазарев** и инж. **Војислав Лубардић** (3) и то на бази одличног познавања територије Босне и Херцеговине и катастра бујица. Међутим, пошто ти резултати нису почивали на јединственој и објективнијој методологији, били су главни заговорници израде Карте ерозије.

1. Размере ерозије

Од укупне површине СР Босне и Херцеговине, ерозијом различитог интензитета захваћено је $45.574,55 \text{ km}^2$ или 89,01%, док се под акумулацијом наноса налази $5.629,58 \text{ km}^2$ или 10,99%. (Површина СР БиХ, планиметрисана са ТК 1:25.000, већа је за $75,13 \text{ km}^2$ од званичне површине, по статистици). Површина под акумулацијом је још мања, ако се изузму касете или полукасете у Посавини, које се делимично одводњавају преко црпних станица.

По категоријама ерозије, стање је следеће: (Табела 1)
Табела 1. - Стање ерозије по категоријама

Категорија	Fe - km ²	% од Fe	% од F
I	716,74	1,57	1,41
II	594,92	1,31	1,16
III	3.843,52	8,43	7,50
IV	4.402,54	9,66	8,60
V	36.016,83	79,03	70,34
Акумулација	5.629,58	-	10,99
Свега:	51.204,13	100,00	100,00

Јачим категоријама ерозије (I, II, III) припада 5155,18km² или 11,31%, а ако се дода и IV категорија, која обухвата мешовите атаре по начину коришћења, то износи 9.557,72km² или 20,97% од површине под ерозијом, односно 18,67% од укупне површине Републике.

Овакве размере ерозије, по категоријама, последица су присуства пространих и шумских површина, које припадају V категорији.

На Карти ерозије СР Босне и Херцеговине приказано је 11 интензитета ерозије (у првој категорији три интензитета, а у II, III, IV и V, са по два интензитета) и једна појава акумулације наноса. Поделу на пет категорија дао је С. Гавриловић (6, 7), а поткатегорије и појам акумулације наноса увео је Р. Лазаревић (8).

Према Карти ерозије, интензитет ерозије расте идући од главних динарских планинских венаца према Посавини, а опада према југу, према Јадранском мору. У односу на потенцијалне факторе водне ерозије, интензитет се генерално подрудара са начином искоришћавања земљишта - површина у сливу. У северном правцу, то се још поклапа са геолошком грађом, која је све неотпорнија, док је у супротности са осталим примарним факторима ерозије.

Изван овог генералног размештаја ерозије, стоје поједини мањи сливови и целине, код којих је висок интензитет еrozије најчешће остатак прошлости, где су потенцијални услови за ерозију повољно испуњени, па је смиривање тешко и дуготрајно. Ту спадају, на пример, Јабланички басен; слив Бутишнице (Крка); десна страна слива Уне (слив Крке и слив Унца, низводно од Бастаса); извориште Унца; непосредне долинске стране Дрине, од Фоче до ниже Вишеграда иоко Зворника; извориште Неретве, узводно од Улога, узводно од Борачког језера и низводно од Коњица; у изворишту Жепе; у сливовима левих притока Требишњице, узводно од Требиња; у окolini Ливна и Дувна; у окolini Јајца; јужне падине Влашића; јужне падине Козаре, као и поједине мање целине у осталим сливовима. Готово у свим случајевима, ерозија је јача на присојним него на осојним странама, јер су те стране климатски повољније, јаче насељене и на тај начин јаче угрожене ерозијом.

Мада су углавном нестали антропогени чиниоци, који су изазвали такву пустошну ерозију, она не јењава, уколико су јој наклоњени геолошки састав (неотпорне и непропустљиве стене) и рељеф (велики нагиби топографске

површине). (Клима се може узети као константна, која свуда пружа услове за водну ерозију). Речит пример је слив Бутишнице, који је скоро остао без становништва, а ерозија је међу најјачим у СР Босни и Херцеговини, јер се развила на тријанским доломитима, кластитима и верфенским шкриљцима, на врло стрмим долинским странама Бутишнице и њених притока, усеченим на границима Уилице, у време када је владала аграрна пренасељеност и када је уништавање шума и природних травњака (за сточарство) била окосница опстанка у условима високог наталитета.

У северном, нижем региону, изван поједињих жаришта ерозије, наслеђених од претходних генерација, развијена је, на обрадивом земљишту, аграрна ерозија. Она је данас слабија бар 2-3 пута, у односу на стање од пре 15-20 година, иако се површина пољопривредног земљишта није битно смањила. То је последица значајних социјалних промена, остварених у послератном периоду: мањи број становништва, појава високородних жита, због чега се њиве на великим нагибима претварају у ливаде и пашићаке; примена тропољног плодореда и др.

У брдско-планинском подручју, ерозија је такође ослабила, јер су многи крајеви скоро опустели. То важи нарочито за Бос. Крајину, Херцеговину, затим за планинско и крашко подручје. С обзиром да се ради о повољном склопу примарних фактора, природна вегетација постепено осваја и ерозија се смирује. Најчешћа слика стања ерозије у сеоским атарима је да су све неповољне и удаљене њиве напуштене, односно претворене у ливаде, док је око кућа извршена селекција њива према нагибу и бонитету. По традицији, која је резултат вишевековног искуства, сеоска насеља најчешће су подизана на контакту две производне целине: стрмијих падина и тераса, испод кућа, које су намењене за ратарство. Сем тога, насеља су чешће на присојним него на осојним странама. Тренутно, ерозија је јача на падинама изнад кућа, јер стока угрожава те површине читаве године, изузев док траје снежни покривач, док су ладине испод кућа релативно боље заштићене, јер се обрађују само блаже површине, а еродибилније површине се затрављују (ливаде, делина и др.)

Изузетак чине поједина подручја, обично удаљена од великих економских центара, где је и данас јака ратарска и сточарска ерозија. Ова појава је нарочито карактеристична за муслуманска села, јер је врло висок наталитет, због чега је присутна стална аграрна пренасељеност, а с тим у вези и јака ерозија. Притом, висок наталитет није само последица привредне неразвијености, већ првенствено верских утицаја (рађање у читавом фертилном периоду, забрана абортуса и др.)

Посебно место заузима путна еrozија, која је у експанзији у свим сливовима, јер се настоји да се сва насеља повежу путном мрежом. То су најчешће машински просечени путеви, без подлоге, канала и других врста заштите, због чега су лак плен водне еrozије, па се често за 4-5 година претварају у јаруге.

Најслабија еrozија јавља се у крашким крајевима. То су пространи делови западне Босне и високе и ниске Херцеговине, изграђени од кречњачко-доломитских стена, где је еrozија негирала себе. Претходне, „сточарске цивилизације“ - илирске, келтске, словенске, турске и др. (17), уништиле су читав самоникли биљни покривач, изазвале пустошну еrozију која је однела сав земљишни покривач и откриле голу стену и на тај начин „одсекле грану

на којој су седеле". То су, према природном потенцијалу, најсиромашнији и најсировији предели - „љути крас", па су најређе насељени и становништво је у даљем опадању. С друге стране, регенерација крашких предела је врло сложен и дуготрајан процес, јер је остала само гола стена, без земљишта. Из тог разлога, нема бојазни од оживљавања ерозије, која би била последица антропогених чинилаца.

Према Карти ерозије, типични крашки рељеф захвата $14.036,48 \text{ km}^2$ или 27,4% СР Босне и Херцеговине (у обзир су узете само површине са латентном ерозијом, $Z=0,1$). Томе треба додати бар још 50% крашких површина са већим нагибима (кањони, клисуре, планинске литице, одсеци и др.), који такође имају слабу ерозију, а одређени су са $Z=0,2$, због минималног отицања атмосферских вода и гравитационих процеса (сипари, одрони). То би значило да крашком феномену, који се одликује специфичним рељефом и хидрографијом и где је ерозија врло слаба, припада око 20.000 km^2 или 39% територије СР Босне и Херцеговине.

На Карти ерозије фиксирано је садашње стање и садашњи размештај појединих интензитета ерозије. То стање је стабилно или се јако споро мења код површина које се користе као шуме, ливаде, пашњаци, голети и др. Међутим, у сеоским атарима, који се користе у ратарству, то стање је динамично и мења се сваке године, најчешће у трогодишњем периоду, јер је трополјни плодоред масовно прихваћен. Из тог разлога, облик неке издвојене честице, одређеног интензитета ерозије, трпи промене, док продукција наноса остаје приближно иста, јер је структура ораницних култура остала углавном непромењена, тј. однос између главних култура (пшеница, кукуруз, легуминозе) остаје исти. То важи и за планинске пределе, где је присутан и двопольни плодоред: оранице се „одмарaju" и самозатрављују, а вишегодишње ливаде разоравају.

За највећи део територије Босне и Херцеговине, могло би се рећи да је то шумски комплекс, у коме се јављају земљорадничке оазе. Изузетак чине северни делови Босне, где се у аграрном пејзажу јављају мањи „забрани" - шуме, и крашки предели западне Босне и Херцеговине, где се у оквиру крашких голети и сиромашних пашњака, јављају земљорадничке енклаве.

Ако се изузму површине под фосилном ерозијом, која се, на локацијама с неповољним склопом физиогених фактора, тешко смирује, актуелна ерозија је најјача на путевима, затим на планинским пашњацима, па тек онда на ратарским површинама. Овакво стање је резултат схватања и понашања сточара и ратара, чак и кад су обе функције обједињене.

Сточарске цивилизације у прошлости, као и сточари данас на висинама изнад 700-800 m или ратари - сточари на мањим висинама, непрекидно раубују природни потенцијал. У прошлости, паљевином и сечом, ширили су пашњаке и кад ерозија разори и однесе танки земљишни покривач, уништавали су нове шумске површине, итд. То је била историјска нужност, јер је од сточног фонда зависила бројност и виталност породице, племена, државе. Таквим радом, сточарске цивилизације оставиле су неизбрисиве трагове: „љути крас", голети, пустоши. Међутим, ни савремени сточари нису променили понашање, већ користе одређене површине док их не униште, поготово кад се ради о сеоским комуницама или друштвеном власништву. Нема ни помисли да би се режимом коришћења или различитим агромерарама, пашњаци заштитили и век коришћења продужио.

Ратари имају другу психологију, јер су свесни да ако земљиште добро не обраде, ако не ћубре и не штите од воде, да неће имати ни користи. У неким крајевима (Динарски крас), земљиште се штити подзидама и терасама, па чак и доноси са стране, када се слој истањи или осиромаши. Изузетак чине ратари - планинци, који мање воде бригу о земљишту (јер су они пре свега сточари), већ ерозијом угрожене парцеле остављају да се „одморе“, а разоравају ливаде и пашњаке.

На Карти ерозије, СР Босна и Херцеговина је издељена на 210 сливова - целина, за које су, у посебној таблици, приказане размере ерозије продукција и транспорт наноса. Посебно је приказано стање у 13 главних сливова (**Табела 3**). По тим подацима, јаче категорије ерозије највише су присутне у сливу Крке 32,24%, Укрине 45,70%, Купе 17,47% и др.

2. Продукција наноса

Укупна продукција наноса са територије СР Босне и Херцеговине износи $16.518.89 \text{ m}^3/\text{год.}$ или $322,59 \text{ m}^3/\text{km}^2/\text{год.}$ (**Табела 2**).

Стање по категоријама је следеће:

Категорија	Продукција наноса - W		%	од F	W сп.- $\text{m}^3/\text{km}^2/\text{год.}$
	$\text{m}^3/\text{год.}$	%			
I	3.267.211,26	19,78	1,41	4.558,43	
II	1.289.496,73	7,81	1,16	2.167,51	
III	4.102.641,69	24,84	7,50	1.067,42	
IV	1.855.811,35	11,23	8,60	421,53	
V	6.002.869,86	36,34	70,34	166,67	
Свега:	16.518.030,89	100,00	100,00		322,59

Највећу укупну продукцију наноса има V категорија, а затим следе III, I, IV, и II категорија. Међутим, удео јачих категорија у укупној маси наноса, много је значајнији од површине коју заузимају. На пример, I категорији припада само 1,41% површине Републике, а даје скоро 20% продукованог наноса. Или, јаче категорије захватају 10,07% површине, а дају више од половине наноса (52,42%).

По већим сливовима (**Табела 3**), највећу специфичну продукцију наноса има слив Крке $2.156,73 \text{ m}^3/\text{km}^2/\text{год.}$, а затим следе сливови Купе $1.064,92$, Укрине $732,88$ и Тиње $409,08$.

Ако се укупна маса продукованог наноса претвори у еквивалентне хектаре, дебљине 20 см, онда се на територији СР Босне и Херцеговине разара, покреће и етапно премешта, односно у различитом степену угрожава, 8.259 ha .

Продукција наноса обрађена је за 210 сливова, у оквиру СР Босне и Херцеговине.

3. Транспорт наноса

Са територије СР Босне и Херцеговине трајно се губи (одлази у околна мора) $8.805.286,42 \text{ m}^3/\text{год.}$ наноса или $193,21 \text{ m}^3/\text{km}^2/\text{год.}$ (**Табела 3**). Та количина чини 53,31% од укупне масе продукованог наноса. Од тога, сливу Црног мора припада 61,50%, а сливу Јадранског мора 32,79%.

Највећи проценат однетог наноса, у односу на продукцију наноса, имају сливови Крке 84,92% и Босне (73,26%), јер су велики нагиби, а најмањи непосредни слив Јадранског мора 9,26% и слив Цетине 17,89% (крашки сливори).

Највеће специфичне губитке наноса имају сливови Крке 1.831,42 Купе 542,33 и Укрине 354,71m³/km²/год., а најмање непосредни слив Јадранског мора 26,15 и слив Цетине 40,28 m³/km²/год.

У сливорима где је развијен типичан крашки рељеф, из предрачуна трајних губитака наноса, искључене су такве површине, пошто продуктовани нанос остаје у сливу или се један мали део, који није могуће евидентирати, губи подземним путем, у правцу нормалних речних токова и мора. На тај начин, из транспорта наноса искључено је 14.036,48km². Од тога, на слив Црног мора отпада 6,653,91km², а на слив Јадранског мора 7.382,57km². (**Табела 4**).

По већим сливорима, крашком рељефу припада следећа површина: Уна 2.720,83, Врбас 1.676,03, Босна 952,69, Дрина 1.304,36, Неретва 4.470,16 Крка 11,70, Цетина, 1.621,56 и непосредни слив Јадранског мора 1.279,15km².

Ако се губици наноса претворе у еквивалентне хектаре (дебљина слоја 20 см), онда се на територије СР Босне и Херцеговине трајно губи 4.402,64 ha/год.

Компаративна анализа транспорта наноса у Јабланичкој акумулацији, према Карти ерозије и премеру наноса, показује да су разлике толерантне, у границама хидролошке тачности.(9).

Табела 4. - Крашки рељеф, по већим сливорима

Ред. бр.	Слив	Крас -km ²
1.	Уна	2.720,83
2.	Врбас	1.676,03
3.	Босна	952,69
4.	Дрина	1.304,36
Слив Црног мора		6.653,91
5.	Неретва	4.470,16
6.	Крка	11,70
7.	Цетина	1.621,56
8.	Јадранско море - непосредни слив	1.279,15
Слив Јадранског мора		7.382,57
Укупно:		14.036,48

ЗАКЉУЧАК

Карта ерозије СР Босне и Херцеговине има крупан научни, стручни и културни значај; она је релативно објективни документ о стању ерозије одређеног „тренутка“ и има циљ да задовољи садашње захтеве и потребе науке и праксе. Она је јединствена и код нас и у свету, јер је рађена у размери 1:25.000. Међутим, Карта ерозије није без недостатаца - сагледаних и несагледаних - али то не треба да мења горњи суд о карти, јер, дијалектички

посматрано, њена вредност и веродостојност, ограничени су степеном развоја науке и технике.

Примењивост и употребљивост Карте ерозије у инжењерској пракси важнијих привредних грана (водопривреда, електропривреда, пољопривреда, шумарство, саобраћај и др.) проистиче, пре свега из квантитативног метода за израду Карте, чији су сви параметри димензионирани. Као што је већ наглашено, метод је подређен и прилагођен потребама инжењерске праксе, јер дозвољавамо брз и релативно једноставан прорачун продукције и транспорта наноса за било који слив или површину са Карте ерозије.

Веродостојност и објективност Карте ерозије зависи од стабилности - непроменљивости варијабилних параметара, који улазе у образац за прорачун коефицијента ерозије (Z), а првенствено начина коришћења земљишта.

Картирање ерозије обављено је у кратком, петогодишњем периоду (1980-1984.), који се налази при kraju једног периода бурних социјално-економских кретања, у коме је начин искоришћавања земљишта претрпео велике промене. Према томе, Картате ерозије препрезентује један период, који ће, са извесним корекцијама бити карактеристичан за дужи временски интервал. Да је Картате ерозије урађена пре 10-15 година, она би фиксирала kraju стања које је владало последњих стотинак година, а можда и више. У односу на стање ерозије регистровано на Картати, највеће промене треба очекивати у брдско-планинском подручју, у привредно неразвијеним крајевима и то у смислу смиривања ерозије, а затим у околини важнијих привредних центара. Најмање промене треба очекивати у главним земљорадничким рејонима, затим у крашким и високопланинским пределима. То показује да ће Картате ерозије сачувати веродостојност у једном дужем временском раздобљу.

Општи тренд опадања и смиривања ерозије је свакако позитиван, са становишта заштите земљишта, као најважнијег природног потенцијала. Међутим, са привредног становишта, овај процес је штетан, јер је смиривање ерозије првенствено последица напуштања земљишта, односно одласка становништва са села, а не свесне, планске борбе против ерозије, мада су и ти радови присутни (пошумљавање, регулациони радови у кориту - уздужни и попречни објекти, и др.) На тај начин, смиривање ерозије праћено је драматичним падом пољопривредне производње. Постоје пространи сеоски атари, који су све до недавно коришћени у ратарству, без обзира на услове и последице, а данас су напуштени и најчешће запарложени. Рационално коришћење таквих површина била би производња крмне масе, што би такође смирило ерозију, а чак и увећало приходе становништва. Међутим, одласком становништва, те површине лагано осваја коров и шикара. С тим у вези, неопходно је успоставити нов коегзистентан однос између природне средине и човека - максимална биљна производња, уз минималну ерозију и остале штетне последице.

Методику за израду Карте ерозије треба даље проверавати и усавршавати и то експериментално и емпиријски.

Експериментална истраживања интензитета водне ерозије, у природним условима, на специјалним станицама, су битнија, јер могу да обезбеде знатно поузданije вредности параметара од којих зависи ерозија. Увођењем тих нових вредности у постојеће обрасце или нове, могуће је добити поуз-

даније вредности за продукцију и транспорт наноса. Међутим, та истраживања траже репрезентативан период (20-25. година и више) и врло суптилан третман. На територији СР Босне и Херцеговине радиле су две експерименталне станице за истраживање интензитета водне ерозије: Радобоља код Мостара (радила 5 година) и Снагово код Зворника, која ради од 1973. године.

Карта ерозије има вишеструки значај: научни, стручни, културни. Она је неопходна подлога при изради водопривредних основа, идејних и главних пројеката, истражних радова, просторних планова, урбанистичких решења и др. Дакле, поред водопривреде неопходна је код капиталне изградње у области електропривреде, пољопривреде, шумарства, саобраћаја и др.

Карта ерозије Босне и Херцеговине коришћена је још у фази изrade, а после завршетка, постала је обавезна подлога при пројектовању и изградњи објекта који тангирају воду и нанос. Њена вредност нарочито је потенцирана обрадом биланса наноса у Јабланичкој акумулацији. Разлика између количине наноса утврђене мерењима на нутлим профилима у акумулационом басену и прорачуна по Карти ерозије, износи 5%, што је ниже од границе хидролошке тачности (Р. Лазаревић, 1984.)

СТАЊЕ ЕРОЗИЈЕ И ПРОДУКЦИЈА НАНОСА ПО ВЕЋИМ СЛИВОВИМА

РЕГИОН ПОДОГРДЈЕ	НАЗИВ СЛИВА	К А Т Е Г О Р И Ј				ПОВРШИНА F ПРОДУКЦИЈА W				ПОВРШИНА F ПРОДУКЦИЈА W				ПОВРШИНА F ПРОДУКЦИЈА W			
		ПОВРШИНА F		ПРОДУКЦИЈА W		ПОВРШИНА F		ПРОДУКЦИЈА W		ПОВРШИНА F		ПРОДУКЦИЈА W		ПОВРШИНА F		ПРОДУКЦИЈА W	
		km ²	%	m ³ /год.	%	km ²	%	m ³ /год.	%	km ²	%	m ³ /год.	%	km ²	%	m ³ /год.	%
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
1. СЛИВ ЦРНОГ МОРА																	
1.1. КУПА	9,04	1,41	47.457,11	6,94	83,45	13,00	200.974,72	29,39	276,40	43,00	376.442,96	55,05	19,66	3,06	7.863,93	1,15	
1.2. УНА	124,50	1,69	527.144,92	21,78	27,17	0,37	56.635,40	2,34	843,28	11,46	902.535,99	37,39	448,00	6,09	164.581,52	6,80	
1.3. ЈАБЛАНИЦА	0,69	0,18	1.738,29	1,38	1,67	0,44	1.851,66	1,47	78,16	20,83	48.067,50	38,16	21,62	6,03	4.282,74	3,40	
1.4. ВРЕАС	37,43	0,66	160.467,63	9,71	35,21	0,62	69.409,27	4,20	513,75	9,12	554.778,42	33,57	389,23	6,91	144.933,17	8,77	
1.5. УКРИНА	44,50	3,44	164.881,33	17,40	81,69	6,32	159.953,84	16,88	464,68	35,94	475.302,59	50,18	159,65	12,35	55.718,52	5,88	
1.6. БОСНА	160,41	1,66	693.989,16	19,06	86,68	0,90	191.520,62	5,26	762,65	7,92	810.867,71	22,27	1.145,87	11,90	453.678,12	12,46	
1.7. ТИВА	0,31	0,05	1.213,18	0,48	27,43	4,43	48.805,26	19,31	147,21	23,83	131.630,12	52,08	122,19	19,78	35.055,87	13,87	
1.8. ДРВНА	131,96	1,90	446.375,61	18,72	206,98	2,98	425.630,59	17,85	341,69	4,92	319.282,35	13,39	943,76	13,58	351.711,55	14,75	
1.9. САВА - НЕПОСРЕДНИ СЛИВ	1,58	0,13	6.374,99	1,90	9,61	0,81	17.682,23	5,27	212,25	17,84	166.990,73	49,74	178,96	15,04	48.785,51	14,54	
1.10. СВЕГА	510,42	1,52	2.049.642,22	16,50	559,89	1,65	1.172.463,59	9,31	3.640,07	10,81	3.783.599,37	30,49	3.429,94	10,18	1.266.610,93	10,11	
II СЛИВ ЈАДРАНСКОГ МОРА																	
10. КРКА	32,10	32,18	191.512,64	89,02	-	-	-	-	0,06	0,06	64,54	0,03	23,07	23,13	13.790,11	6,41	
11. ЦЕТИНА	43,64	1,93	200.067,14	39,32	0,13	0,01	305,29	0,06	31,71	1,40	32.716,98	6,43	131,10	5,80	53.425,86	10,50	
12. НЕРЕТВА	123,66	1,53	762.092,31	25,93	34,13	0,42	113.152,91	3,85	162,35	2,10	277.739,00	9,45	790,09	9,79	495.521,65	16,86	
13. ЈАДР. МОРЕ НЕПОСР. СЛИВ	6,92	0,48	63.896,95	15,55	0,77	0,05	4.574,94	0,87	2,33	0,16	6.122,60	1,49	28,34	1,95	26.462,79	6,44	
СВЕГА	206,32	1,74	1.217.569,04	30,12	35,03	0,29	117.033,16	2,87	203,45	1,71	316.643,12	7,81	972,60	8,18	589.200,41	14,50	
УКУПНО	716,74	1,57	3.267.211,26	19,98	594,92	1,31	1.289.496,73	7,67	3.843,52	8,43	4.102.641,69	24,70	4.402,54	9,66	1.835.811,35	11,23	

СТАЊЕ ЕРОЗИЈЕ И ПРОДУКЦИЈА НАНОСА ПО ВЕЋИМ СЛИВОВИМА

РЕДНИ БРОЈ	НАЗИВ СЛИВА	КАТЕГОРИЈА			ЕРОЗИЈА			АКУМУЛАЦИЈА НАНОСА			УКУПНА ПОВРШИНА			ТРАНСПОРТ НАНОСА		
		ПОВРШИНА F			ПРОГЛУЧИЈА W			ПОВРШИНА F			ПРОДУКЦИЈА W			ПОВРШИНА F		
		km ²	%	m ³ /год.	%	km ²	%	m ³ /год.	%	m ³ /год.	%	km ²	%	m ³ /год.	%	m ³ /год.
1	2	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33
I	СЛИВ ЦРНОГ МОРА	253.58	39.49	51.081.36	7.47	642.13	91.04.	683.820.08	4.14	1.064.92	63.19	8.96	705.32	348.244.57	50.93	542.33
1.	КУПА	5.911.99	80.38	769.418.59	31.79	7.354.94	93.01	2.420.316.42	14.65	329.07	552.80	6.99	7.907.74	1.248.931.25	51.60	169.81
2.	УНА	272.12	72.52	70.022.86	55.59	375.26	79.00	125.963.05	0.76	335.67	99.76	21.00	475.02	81.246.17	64.50	216.51
3.	ЈАБЛАНICA	4.658.83	82.69	723.012.28	43.75	5.634.45	90.00	1.652.601.79	10.00	293.30	625.75	10.00	6.260.20	924.199.65	55.92	164.02
4.	УРВАС	542.45	41.95	91.537.57	9.66	1.292.97.	86.19	947.593.85	5.74	732.88	207.21	13.81	1.500.18	458.635.42	48.40	354.71
5.	УКРИНА	7.471.83	77.62	1.491.020.77	40.95.	9.630.44.	91.28	3.641.076.38	22.05	378.08	920.37	8.72	10.550.81	2.667.38.46	73.26	276.97
6.	БОСНА	320.70	51.91	36.04.58	14.26	617.84	68.26	252.746.01	1.53	409.08	287.35	31.74	905.19	105.42.34	41.60	170.18
7.	ТИВА	5.325.11	76.62	841.484.79	35.29	6.949.50	94.92	2.384.485.09	14.44	343.12	371.66	5.08	7.321.16	1.508.892.18	63.28	217.12
8.	ДРИНА	787.28	66.18	95.792.73	28.55	1.189.68	49.51	335.526.19	2.03	282.03	1.213.03	50.49	2.402.71	126.706.82	37.76	106.50
9.	САВА - НЕПОСРЕДНИ СЛИВ	25.546.89	75.84	4.169.413.53	33.59	33.687.21	88.58	12.444.128.84	75.34	369.40	4.341.12	11.42	38.028.33	7.469.316.86	61.50	221.72
II	СЛИВ ЈАДРАНСКОГ МОРА	44.52	44.63	9.767.10	4.54	99.75	99.03	215.134.39	1.30	2.156.73	0.98	0.97	100.73	182.682.87	84.92	1.831.42
10.	КРКА	2.054.03	90.86	222.302.49	43.69	2.260.61	79.58	508.817.76	3.08	225.08	580.10	20.42	2.840.71	91.049.06	17.89	40.28
11.	ЦЕТИНА	6.954.40	86.16	1.290.531.17	43.91	8.071.63	93.11	2.939.037.04.	17.79	364.12	597.04	6.89	8.668.67	1.024.177.83	34.85	126.88
12.	НЕРЕТВА	1.416.99	97.36	310.855.57	75.65	1.455.35	92.95	410.912.85	2.49	282.35	110.34	7.05	1.565.69	38.058.80	9.26	26.15
13.	ЈАДР. МОРЕ НЕПОСР. СЛИВ	10.469.94	88.08	1.833.456.53	44.70	11.887.34	90.22	4.073.902.04	24.66	342.71	1.288.46	9.78	13.175.80	1.335.969.56	32.79	112.38
СВЕГА		36.016.83	79.03	6.002.669.86	36.42	45.574.55	89.01	16.518.030.89	100.00	322.59	5.629.58	10.99	51.204.13	8.895.286.42	53.31	193.21
УКУПНО																

ПОГОВОР

Крајем 1985. године, нико у Југославији (вероватно) није претпостављао да ће доћи до насиљне сецесије појединих република и грађанског и верског рата, од 1991-1995. године. Отуда, мишљење да ће Карта ерозије дugo сачувати веродостојност, резултат је тадашњег стања. Као неопходан документ за све привредне гране, које су угрожене водом и наносом или угрожавају, сви капитални радови и објекти, морали су да прибаве извод из Карте ерозије, са прорачуном производње и транспорта наноса, на одређеном хидрометријском профилу.

О садашњем стању и степену искористљивости Карте ерозије, може се говорити генерално, с обзиром да је дошло до драстичних промена, од којих ће неке остати трајне, а неке привремене. Међутим, њихов просторни размештај само је оквирно познат. Могуће је разликовати три случаја:

1. Ерозија је драстично смањена, јер је комплетно становништво напустило своја станишта, бежећи од ратних страдања и геноцида. Уколико су те површине остале у оквиру друге државне и верске заједнице, мали су изгледи за његово поновно насељавање, повратком избеглог становништва. При том, на територијама под хрватском управом, мали су изгледи да их насле својим становништвом (зависно од квалитета простора), за разлику од територија под муслиманском управом, где је то реалније, због високог наталитета.

2. Ерозија је привремено смањена, док се не врати избегло становништво, у оквиру етничке територије. После тога, ерозија ће се негде појачати, а негде задржати достигнуто стање, зависно од броја повратника.

3. Еrozија ће се појачати, у односу на стање на Карти, или је већ појачана на територијама где се увећао број становника. Она ће задржати тај тренд, док се не обезбеде компаративне делатности - у индустрији, управи и др.

4. Еrozија ће се појачати и може добити пустошне размере на територијама под муслиманском управом, где је рађање стимулисано, па је пораст становништва бржи од пораста производних снага.

Према постојећим обавештењима (инж. Војислав Лубардић), оригинал Карте ерозије изгорео је у згради Председништва бивше БиХ. Други примерак (копија), налазио се у Коњицу (Водопривредно предузеће „Буџице“); његова судбина је непозната.

Без обзира на крупне демографске промене, Карту ерозије треба користити, јер је она приказала потенцијал еrozије, који данас може бити и већи и мањи, али у оквиру мањих хидролошких целина. Међутим, у односу на веће или главне сливове, разлике су мање, чак можда прихватљиве.

Тренутно, на основу Карте еrozије, није могуће дати стање еrozије у Републици Српској, јер Институт за шумарство из Београда, не располаже копијом Карте.

Међутим, уз повећи напор и потребно време, могуће је, на основу олеата и записника, који садрже површину и коефицијент еrozије за све парцеле, реконструисати Карту еrozије за Републику Српску и за Муслиманско-хрватску федерацију, ако је Карта еrozије стварно уништена (оба примерка).

ЛИТЕРАТУРА

1. Израда Карте ерозије земљишта за територију СР Србије,
Институт за шумарство, Београд 1971.
2. Стање, проблеми и савремени методи за борбу против ерозије и бујица,
7 свезака, за Босну и Херцеговину - Завод за водопривреду СР Босне и
Херцеговине, Сарајево 1970.
3. Р. Лазаревић: Карта ерозије СР Србије, Ерозија бр. 5, Београд 1974.
4. С. Гавриловић: Прорачун средње годишње количине наноса према
потенцијалу ерозије, Гласник Шумарског факултета бр. 26, Београд 1962.
5. С. Гавриловић: Одређивање режима наноса бујичних подручја и израда
карте еrozије, ДГА-750, Београд 1965.
6. Р. Лазаревић: Ерозија у сливу Гвоздачке реке, Гласник Српског
географског друштва, св. 49, 2, Београд 1969.
7. Р. Лазаревић: Нови поступак за одређивање коефицијента ерозије (),
Ерозија бр. 13, Београд 1985.
8. Р. Лазаревић: Ерозија у СФР Југославији, Зборник радова Института за
шумарство, Београд 1973.
9. Р. Лазаревић: Биланс наноса Јабланичке акумулације,
Ерозија бр. 12, Београд 1984.
10. Атлас климе СФР Југославије, 1931-1960, Савезни ХМЗ, Београд 1968.
11. Геолошка карта СФР Југославије, 1:500.000, Савезни геолошки завод,
Београд 1970.
12. Енциклопедија Југославије, св. 2, Загреб 1956.
13. П. С. Јовановић: Основи геоморфологије, Београд 1960.
14. Статистички годишњак Југославије, Београд 1984.
15. Р. Лазаревић: Кретање суспендованог наноса на нашим рекама,
Ерозија бр. 7, Београд 1976.
16. Студија и истражни радови за одређивање коефицијента отицања,
величине протока и интензитета ерозије, за период 1973-1983.,
ООУР за водопривредне делатности - Зборник и Институт за шумарство,
Београд 1984.
17. В. Ђоровић: Босна и Херцеговина, Српска књижевна задруга,
Поучник I, Београд 1925.
18. Карта ерозије СР Србије, 1:500.000, са Тумачем,
Институт за шумарство (Р. Лазаревић), Београд 1983.

РАДЕНКО ЛАЗАРЕВИЋ

SUMMARY

THE MAP OF EROSION OF THE FORMER BOSNIA AND HERZEGOVINA

The map of erosion is of a multiple importance: scientifical, expert, cultural. It is a necessary background for waterpower bases, research, areal maps etc. It is also necessary when taking major works in agriculture, electrical industry, transportation, forestry etc. The temporarily condition and the level of usage of the map should be discussed generally, considering the fact that there were drastic changes in the past few years (civil and religious war, 1991-1995), of which some will be everlasting, and some temporal. The erosion will be significantly and temporarily decreased at the areas cleaned of inhabitants, and its further development will be associated with the number of returnees. On the other hand, the erosion will be increased and may get destructive dimensions at the territories under Moslem majority because the natality is stimulated. According to the existing information, the original of the map was destroyed in fire in the building of the Presidency of the former Bosnia and Herzegovina. The other example (copy) of this map was in Konjic.

ГЛАСНИК ГЕОГРАФСКОГ ДРУШТВА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ
HERALD OF THE GEOGRAPHIC SOCIETY OF THE REPUBLIC OF SRPSKA

ГОДИНА 1997.
YEAR 1997.

СВЕСКА 2
VOLUME 2
УДК 911.3:314.745 (497.13)

Оригиналан научни рад
МИЛЕНКО ЖИВКОВИЋ*

ДЕМОГРАФСКЕ ПРОМЈЕНЕ У ЗАПАДНОЈ СЛАВОНИЈИ КАО
ПОСЉЕДИЦА ГРАЂАНСКОГ РАТА 1991-1995. ГОДИНЕ

Извод: У раду се проучавају промјене у популацији и неке промјене у географском садржају простора Западне Славоније као дијела Републике Српске Крајине. Етничке промјене становништва општине Окучани и Пакрац изазване су национално-вјерским ратом у периоду 1991-1995. године.

Кључне ријечи: становништво, Западна Славонија, грађански рат, етничко чишћење - геноцид, миграције, Пакрац, Окучани.

Abstract: In the work there have been studied the changes regarding the population and also some changes concerning the geographic contents of the area of the Western Slavonia as a part of the Republic of Srpska Krajina. Ethnic changes of the population of the municipalities of Okučani and Pakrac were caused by the national - religious war in the period 1991-1995.

Key words: population, Western Slavonia, civil war, ethnic cleasing - genocide, migrations, Pakrac, Okučani.

Политичко-географски појам Западне Славоније

Западна Славонија обухвата западне дијелове истоимене просторно географске цјелине, геополитичког и државнopravnog појма Славонија, који као такав датира вјековима.

Са почецима грађанског рата у СФР Југославији, када се историја нове голготе српског народа почела понављати, на великом дијелу простора западне Славоније проглашена је Српска Област Западна Славонија.

Формирање Српске Области Западне Славоније проведено је на основу: етничке доминације, катастарско-већинског посједовања земљишта, израженије материјалне и духовне културе српског етноса и изражене воље већинског српског становништва на проведеном референдуму августа 1990. године. На овим просторима 1991. год. живјело је око 150.000 становника (према попису из 1981. г.), од чега око 50% српске националности.

Највеће дијелове простора Српске Области Западне Славоније крајем

* Професор, основна школа Ламилица, 78400 Градишча, РС. Прилог је извод из дипломског рада на тему: „Демографске промјене као последица грађанског рата у Западној Славонији као дијелу Републике Српске Крајине”, одбрањеног 27. јуна 1995. год. на Филозофском факултету, Одсјек географија, у Бањој Луци. Рад примљен 5.12.1995.

1991. год. окупирала је Република Хрватска спроводећи етничко чишћење. Мањи дијелови ових простора остали су слободни до маја 1995. год. Тако се слободни простор Српске Области Западне Славоније свео са ранијих 5 062 km² па око 500 km², тј. на просторе највећег дијела новоформиране општине Окучани и мање дијелове општине Пакрац.

Временом, као у народу, тако и у службенополитичком рјечнику назив Западна Славонија укоријенио се за слободне просторе ових двију општина. Оне ће под називом Западна Славонија у геополитичком и државнopravном смислу да егзистирају од краја 1991. до маја 1995. године у склопу Републике Српске Крајине и налазиће се под заштитом Уједињених народа. Говорећи даље о западној Славонији мислићу управо на те просторе. Послије објашњења политичког и географског појма тога дијела западне Славоније бавићу се анализом демогеографских промјена које је грађански рат изазвао у том времену и простору.

Западну Славонију је чинио уклињени простор, чија је основица лежала на југу на току ријеке Саве, од насеља Јасеновац до нешто мало источно од Градишке, око 30 km ваздушне линије, док се нешто дужа територија протезала у правцу југ -сјевер, од Старе Градишке до града Пакраца. Иако површински мален, овај простор, због међународних комуникација које пролазе преко њега, има изузетно важан географски положај. Те комуникације су: аутопут (Е 4) и жељезничка пруга двоструког колосјека која повезује западну и средњу Европу са Балканом и Малом Азијом, те пловна ријека Сава и нафтвод Крк-Сисак-Брод-Нови Сад-Панчево. Ове паралелне комуникације сијече у Окучанима цеста меридијанског правца која је повезивала Подравину преко Пакраца, Окучана, Бања Луке са Јадранским морем.

Западна Славонија је имала облик клина са слабим војно-географским положајем, јер је са три стране била окружена територијом Републике Хрватске.

Чиниле су је општине Окучани, са 41 насељем и мањи дијелови општине Пакрац (око 20%) са 15 насеља. Површина Западне Славоније је износила око 500 km² и у априлу 1995. год. насељавало ју је око 22 500 ст. од чега је око 8 000 или 35,55% чинило изbjегло становништво. Општа густина насељености је била мала, износила је око 44 ст./km².

Од петнаест насеља општине Пакрац сва су била насељена, док на простору општине Окучани од четрдесет једног насеља нису сва била насељена. Наиме, један дио њих у ратним операцијама је порушен и њихово становништво их је напустило.

У периоду од 1991. до 1995. год. простори Западне Славоније добили су и привремена насеља са привременим становништвом. Тако је српско село Јабланец, које је исељено шездесетих и седамдесетих година у рату добило неколико становника привремено смјештених због одржавања превоза преко ријеке Саве. На просторима тзв. Пустаре, јужно од аутопута, а између саобраћајнице Окучани - Градишка (Република Српска) и шуме Прашник, као и на простору поред насеља Драгалић подигнута су од контејнера насеља - базе УНПРОФОР-а.¹

Поред опустјелих, као и новостворених привремених насеља због грађанског рата настале су и друге бројне промјене, првенствено у природ-

¹Заштитне снаге Уједињених нација.

ном и механичком кретању становништва, његовој националној структури и великом броју избјеглог становништва, као и распореду истог у мањи број насеља. Све је то довело и до одређених социјално-географских промјена.

Кретање становништва

Број становника и његов квалитативни састав, те механичко кретање битно утичу на социјално-економске прилике у неком простору, као и на његово социјално-географско обликовање.

Грађански рат (1991-1995. год.) пореметио је мирнодопско кретање становништва и тиме утицао на промјене у социјално-економским односима као и на социјално-географски простор, и то већим дијелом у негативном смислу.

Природно кретање становништва

Природно кретање становништва представља разлику између броја рођених и умрлих у истом временском раздобљу. Оно говори о виталности и брзини обнављања становништва. У сваком рату природно кретање броја становништва показује одређене специфичности и изражену тенденцију пада природног прираштаја због поремећеног морталитета и смањеног наталитета.

Узимајући у обзир попис становника из 1981. год. за насеља која су ушла и остала у саставу општине Окучани и Пакрац до маја 1995. године, долази се до податка да су ове двије општине заједно имале у првој половини 1991. год. око 22700 становника. Табела број 2. показује њихов размјештај по општинама, те даје национални састав.

По типовима промјене броја становника Западна Славонија је прије рата припадала депопулацијско-витално-емиграцијском типу, што значи да је укупан број становништва благо опадао због напуштања овог простора, иако је постојало благо природно повећање броја становника. Почетком ратних дејстава у Западној Славонији у августу 1991. год. број становника се нагло смањује, јер обје стране врше евакуацију цивилног становништва. Смањење броја становника није само посљедица напуштања ратне зоне, већ и нагло повећаног морталитета који је посљедица не природне смрти, већ погибије. Од 1991. до почетка 1995. год. са простора општине Окучани погинуло је 214 лица, од којих 174 као борци, а 40 као цивили.²⁾

Од 1992. до априла 1995. год. природном смрћу умрло је 289 лица, а рођено 235, 2) па је природно кретање становника готово цијели период рата било негативно. Табела број 1. и слика број 1. показују наталитет*, морталитет и природни прираштај у току рата на простору општине Окучани.

Најмањи природни прираштај био је 1992. године, што је посљедица раздавања породица и непосредне ратне опасности. Долазак УНПРОФОР-а 1992. год. уноси стабилност и буди наду да ће се у Западној Славонији нормално живјети, па се многи избјегли враћају што резултира већим наталитетом 1993. године.

Неријешени политички статус Западне Славоније и измена мандата снага УН-а довели су до поновног напуштања Западне Славоније, додуше у

*Морталитет и природни прираштај рађен је без погинулих, јер не располажем подацима о броју погинулих по годинама. Податке за општину Пакрац немам, али због идентичних прилика претпостављам да је природно кретање становника било готово исто.

мањем броју, али се неизвјесност огледа у паду наталитета почетком 1995. године. Ови подаци говоре о природном смањењу броја становника као и смањеној стопи репродукције и виталности.

Просјечни природни прираштај за четири ратне године био је негативан и за општину Окучани је износио - 0,7 %.

Када узмемо у обзир и број погинулих, тада је природни прираштај још негативнији и његов просјек за четири године је износио - 3,94 %.

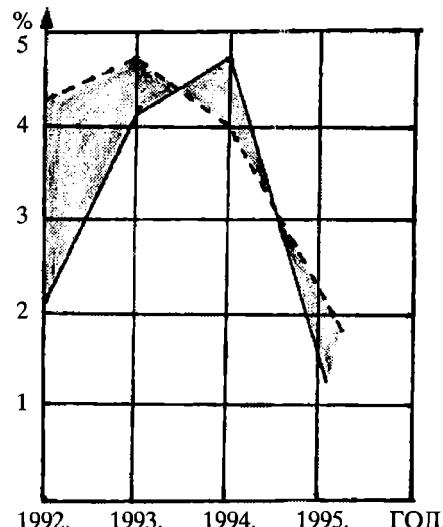
Овакав негативан природни тренд кретања становника доводи до појаве „бијеле куге“ што има далекосежне негативне посљедице у цјелокупном развоју некога геопростора.

**ТАБЕЛА БР. 1. ПРИРОДНИ ПРИРАШТАЈ СТАНОВНИШТВА
ОПШТИНЕ ОКУЧАНИ 1992-1995. ГОД.**

ГОД.	ЖИВО-РОЂЕНИ			ПРИРОДНИ ПРИРАШТАЈ			НА 1000 СТАНОВНИКА		
	ЖИВО-РОЂЕНИ	УМРЛИ	ПРИРОДНИ ПРИРАШТАЈ	ЖИВО-РОЂЕНИ	УМРЛИ	ПРИРОДНИ ПРИРАШТАЈ	ЖИВО-РОЂЕНИ	УМРЛИ	ПРИРОДНИ ПРИРАШТАЈ
1992.	42	86	-44				2,1	4,3	-2,2
1993.	80	95	-15				4,1	4,8	-0,7
1994.	88	72	16				4,8	4	0,8
ДО МАЈА 1995.	25	36	-9				1,5	2,18	-.07

**ИЗБОР ПОДАТАКА: РАД АУТОРА НА ОСНОВУ СТАТИСТИКЕ
ОПШТИНЕ ОКУЧАНИ О БРОЈУ
ЖИВОРОЂЕНИХ И УМРЛИХ ПО ГОДИНАМА.**

**СЛИКА БР. 1. ПРИРОДНО КРЕТАЊЕ СТАНОВНИШТВА
ОПШТИНЕ ОКУЧАНИ 1992-1995. ГОД.**

ИЗВОР ПОДАТАКА: СТАТИСТИКА ОПШТИНЕ ОКУЧАНИ.

Механичко кретање становништва

Механичко кретање или селидбена биланса посљедица је природног кретања и просторне покретљивости (миграција) становништва изазваних друштвено-економским и историјским приликама.

Прије рата за простор Западне Славоније карактеристичан је благи егзодус. Рат је изазвао велике промјене у покретљивости становништва, правцу кретања, обиму и разлозима кретања. Подјела миграција на унутрашње и вајске, по смјеру, а дневне и сезонске по учесталости, добија у рату нове елементе.

Правци кретања

Почетком ратних дејстава у августу 1991. године Западну Славонију масовно напушта становништво и српске и хрватске националности, а пре тежно остају само мушкирци способни за рат. Српско становништво прелази преко ријеке Саве у бившу Босну и Херцеговину, а дио наставља пут у Социјалистичку Републику Србију.

Хрватско становништво одлази у најближе градове под хрватском контролом, Нову Градишку и Кутину.

Други велики егзодус српског становништва био је крајем 1991. године због пада највећег дијела простора Српске Области Западне Славоније. Кретање је ишло у истом смјеру, с тим што је један дио изbjеглог становништва одлазио и у источну Славонију и Барању.

Послије престанка ратних дејстава и по доласку УНПРОФОР-а почетком 1992. год. стабилизују се животне прилике, па почиње постепени повратак становништва од половине 1992. до краја 1993. године. То је била повратна миграција, по обиму у односу на емигрирано становништво из Западне Славоније већа, а у односу на емигрирано становништво из Српске Области Западне Славоније мања. Размештај становништва по насељима доживио је велике промјене.

Без становништва су остала хрватска насеља која су због борби, јер су била хрватска упоришта, великим дијелом разорена (Горњи Богићевци, Драгалић, Нова Варош, Кошутарица).

Сва села у граничном простору остала су са знатно смањеним бројем становника, како због њихове разорености, тако и психозе страха и несигурности. То су: Доњи Богићевци, Медари, Трнава, Вођарица, Јазавица, Брусник и Шуметлица. Брдска села Западне Славоније добила су инјекцију виталности доласком изbjеглог српског становништва са простора Подравине, Папука, Билогоре и из дијелова Хрватске.

Највећа концентрација становништва била је у Окучанима, који су постали насеље првог реда централитета, као и у рубним насељима око Окучана.

Изузејто велика концентрација становништва била је и у српском дијелу Пакраца, на тзв. Гавриници, те у селима Шеовица и Јапага у којима је евидентиран пуно већи број изbjеглица него старосједилаца. 1)

Велики број изbjеглог становништва доводио је до проблема смјештаја и исхране, али су се њиме и попуњавала дефицитарна занимања.

У другој половини 1994. и почетком 1995. год. почели су нови таласи емиграција из Западне Славоније. Они су били мањих обима, али и стални. Ако упоредимо укупан број становника из 1993. са оним с почетка 1995.

године, уочљиво је његово, за овај простор велико смањивање. (Табела број 3. и 4.)

Ова кретања су изазвали немогућност больих рјешења основних егзистенцијалних питања једног дијела имигрираног изbjеглог становништва које углавном и врши миграње, те неријешени политички статус Западне Славоније, као и измјена мандата УНПРОФОР-а, што је повећало општу несигурност. Миграције током цijелог рата карактерисао је одлазак млађег становништва које није видјело своју перспективу у Западној Славонији и повратак изразито старог становништва.

Повећавао се и број одлазака у иностранство, али сада у виду коначне емиграције, и то претежно у Аустралију, Западну Европу и Канаду. Обим миграционих кретања имао је за посљедицу, прерасподјелу становништва по општинама и промјену процентуалног односа изbjеглог становништва у укупном броју становника Западне Славоније.

Изbjегло становништво 1993. год. чинило је чак, 45,28% ст. Западне Славоније, што је износило готово половину укупног становништва. Те године општина Окучани имала је 38,46% изbjеглог становништва, а општина Пакрац чак 64,28% (Табела број 3.), тј. знатно више од домаћег становништва. То је имало за посљедицу повећану општу густину насељености, а посебно густину насељености по употребивом стамбеном простору. Рazuмије се да је то доводило до проблема смјештаја, посебно на просторима општине Пакрац.

У другој половини 1994. и почетком 1995. год. долази до сталног лаганог миграирања и удвој досељених у укупном становништву смањује се са 45,28% на 35,55%, што износи готово 10%.

ТАБЕЛА БР. 2. ЕТНИЧКИ САСТАВ СТАНОВНИШТВА ЗАПАДНЕ СЛАВОНИЈЕ У ПРВОЈ ПОЛОВИНИ 1991. ГОД.^{**}

ОПШТИНА	СРБИ	ХРВАТИ	ЈУГОСЛОВЕНИ	ОСТАЛИ	УКУПНО
ОКУЧАНИ	9849	6395	2714	383	19341
ПАКРАЦ	2329	315	609	92	3345
УКУПНО	12178	6710	3323	475	22686

ИЗВОР ПОДАТАКА: САВЕЗНИ ЗАВОД ЗА СТАТИСТИКУ СФР ЈУГОСЛАВИЈЕ; НАЦИОНАЛНИ САСТАВ СТАНОВНИШТВА ПО НАСЕЉИМА И ОПШТИНАМА - КЊИГА I, БЕОГРАД 1991. ПОПИС СТАНОВНИШТВА, ДОМАЋИНСТАВА И СТАНОВА 1981.

**Табела садржи податке по попису из 1981. године. Аутор држи (праћењем ранијег природног и механичког кретања становништва овога простора) да је број становника и 1991. год. био сличан. Подаци се односе за становништво насеља у склопу општина, која су постојала у саставу Западне Славоније до маја 1995. године.

**ТАБЕЛА БР. 3 И 4. СТАНОВНИШТВО ЗАПАДНЕ СЛАВОНИЈЕ
ПРИКАЗАНО ПО ОПШТИНАМА ЗА 1993. ГОД.
И АПРИЛ 1995. ГОДИНЕ.**

ТАБ. БР. 3

ОПШТИНА	ПОВРШ. у km ²	БР. НАСЕЉА	БРОЈ СТАНОВНИКА 1993.			ИЗБЈЕГЛО СТАН. У %	НАСЕ- ЉЕНОСТ СТАН. /km ²
			СТАРО- СЈЕДИОЦИ	ИЗБЈЕГЛО СТАН.	УКУПНО		
ОКУЧАНИ	400	41	12000	7500	19500	38,46	48,75
ПАКРАЦ	108	15	2500	4500	7000	64,28	64,81
УКУПНО	508	56	14500	12000	26000	45,28	51,18

ТАБ. БР. 4.

ОПШТИНА	ПОВРШ. у km ²	БР. НАСЕЉА	БРОЈ СТ. АПРИЛА 1995.			ИЗБЈЕГЛО СТАН. У %	НАСЕ- ЉЕНОСТ СТАН. /km ²
			СТАРО- СЈЕДИОЦИ	ИЗБЈЕГЛО СТАН.	УКУПНО		
ОКУЧАНИ	400	41	12000	4500	16500	27,27	41,25
ПАКРАЦ	108	15	2500	3500	6000	58,33	55,55
УКУПНО	508	56	14500	8000	22500	35,55	44,29

**ИЗВОР ПОДАТАКА: СТАТИСТИКА ОПШТИНЕ ОКУЧАНИ,
ОБЛАСНИ КОМИТЕТ ЗАПАДНЕ СЛАВОНИЈЕ
И ДОБИЈЕНИ ПОДАЦИ СТАТИСТИЧКОМ
АНАЛИЗОМ АУТОРА.**

Дневне миграције

Да бисмо боље разумјели просторну покретљивост становништва Западне Славоније у периоду 1991-1995. године, морамо сагледати дневне миграције, јер без њих не можемо замислити организацију живота и рада.

Дневне миграције су у односу на пријератни период добиле масовности и динамици и промијениле су свој основни правац кретања. Западна Славонија је била засебни политички и економски простор у склопу тадашње Републике Српске Крајине, те је стога морала развијати потребне функције и институције које прије није имала. Тако су Окучани постали центар Западне Славоније (политички, културни и привредни), па је због тога по-расла дневна миграција из свих крајева Западне Славоније према Окучанима. Прије рата су те миграције текле најчешће у супротним правцима.

Највећа фреквенција саобраћаја била је у јутарњим часовима, а онда у послијеподневним приликом повратних кретања.

Из општих познавања прилика могао сам закључити да су отприлике 1/2 становништва општине Окучани и 1/5 становништва општине Пакрац свакодневно миграли према овом центру. Посебно јака миграирања била су петком (пијачним даном у Окучанима) када је у Окучане, трговине ради, долазио велики број грађана Градишке.

Други центар према коме су се одвијала дневна кретања било је пакрачко насеље Гавриница, као локални центар општине Пакрац.

Дневна јака миграирања су имала још један правац, а то су миграције на релацији Западна Славонија - Република Српска према најближем већем центру Градишки (углавном ради задовољења одређених животних потреба). Дан највећих миграционих кретања у овом правцу био је четвртак (пијачни дан у Градишки). И прије рата дневне миграције су текле у овом правцу, али у много мањем обиму. Почетком 1995. год. јавио се нови правац дневних кретања. То је правац Окучани-Славен, а разлог је био трговина горивом***. Изузетно велике дневне миграције су стварале проблеме у превозу због веће концентрације миграната на мањем простору у односу на пријератно раздобље и смањених средстава јавног превоза. Јавни саобраћај није задовољавао потребе становништва.

САСТАВ СТАНОВНИШТВА

Добна и полна структура

Да би се боље проучила популација Западне Славоније, неопходно ја анализирати добну и полну структуру становништва. Подаци из ранијих пописа становништва упућивали су на присуство већег броја жена у односу на мушки становништво. Два основна разлога су ово узроковала: веће страдање мушких становништва у II свјетском рату, те чешћа исељавања мушких него женских становника.

У мирнодопском раздобљу ова разлика се смањивала пријесном компензацијом. По попису из 1981. године насеље Окучани имало је 2 047 становника, од тога мушкарца 987, а жена 1 060 (3).

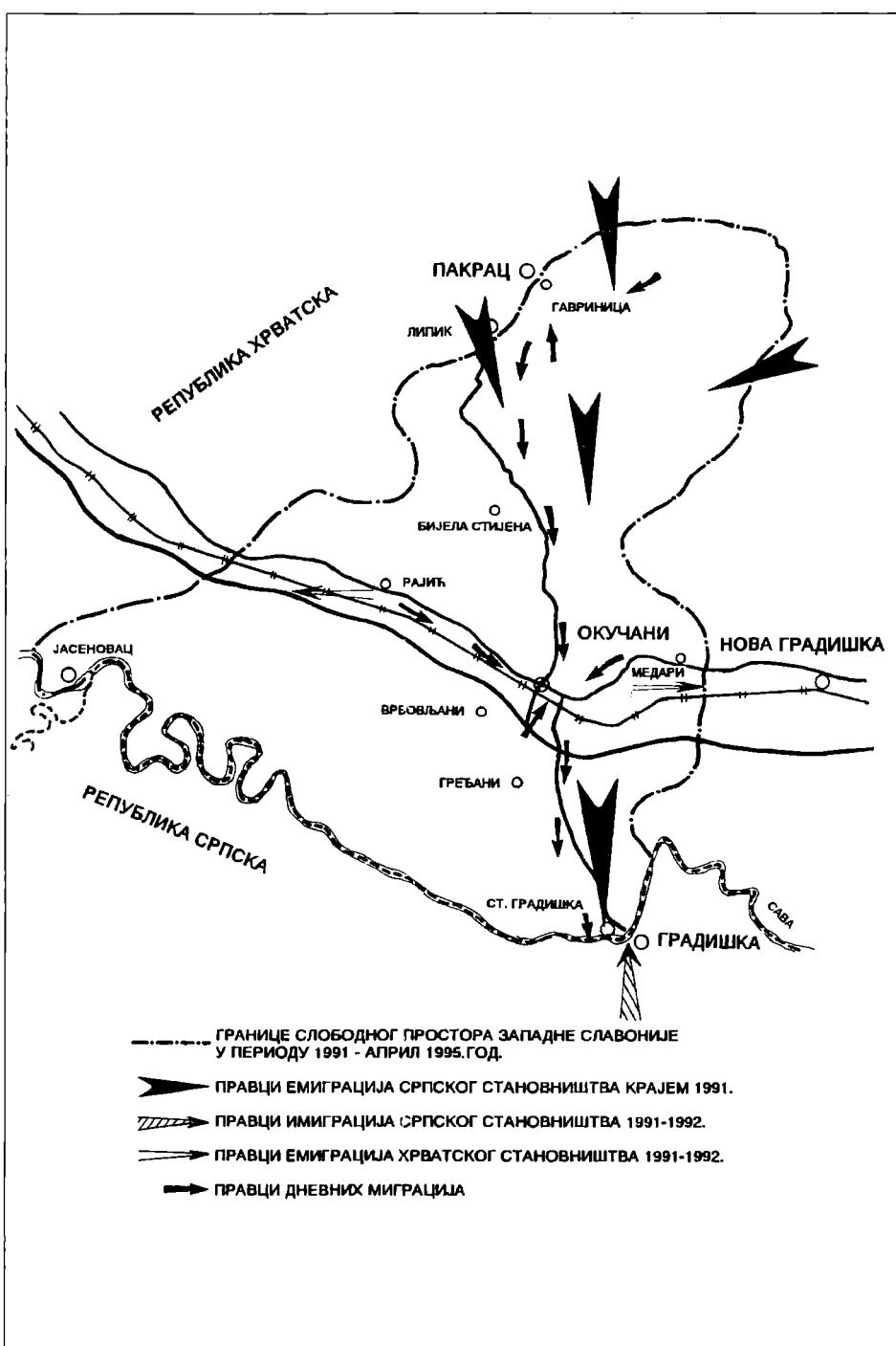
Рат од 1991. до 1995. године поново је повећао разлику у броју мушких и женских становништва.

Највећа разлика била је код становништва старости од 60 и више година, где је преовладавало женско становништво. То је, такође, била посљедица прошлог рата, дужег животног вијека жене и њихове удаје за нешто старије мушкарце. Слика бр. 2 даје полни састав и структуру старости становништва Западне Славоније.

Пирамида старости изгледа обратну од просјечне пирамиде у нормалним околностима. Јска база коју чини најмлађе становништво посљедица је малог природног прираштаја у рату и повећаног одласка млађег становништва, те склањања дјеце ван Западне Славоније. Број женске младе популације је мањи од мушки, што је посљедица чешћег склањања женског

***Мотел и бензинска пумпа на аутопуту код Нове Градишке (Република Хрватска)

МИГРАЦИЈЕ У ЗАПАДНОЈ СЛАВОНИЈИ, 1991-1995.

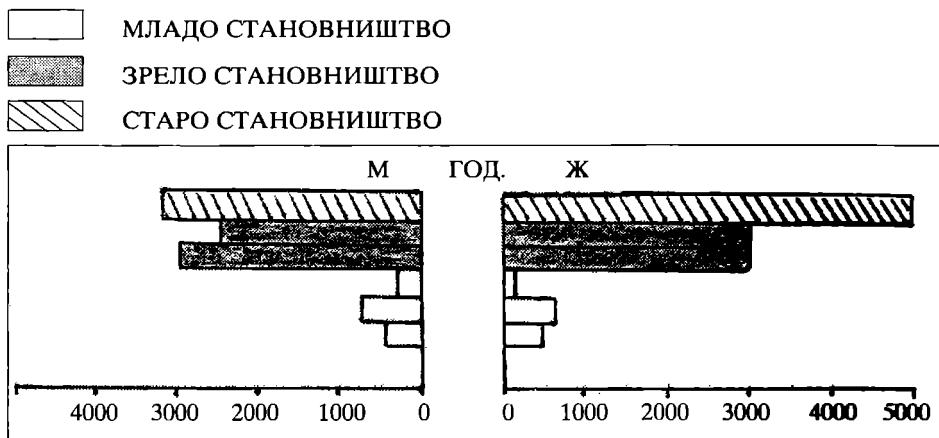

млађег становништва на сигурије просторе. Укупан број становника до 19 година износио је 2 910, или 12,93%, што је знатно испод просјека мирнодопских прилика. Становника од 20 до 40 година било је око 6 000, или 26,66%, а од 40 до 59 година око 5 500 или 24,44%.

Отирилике сваки трећи становник Западне Славоније био је стар шездесет и преко шездесет година. Иако су и по попису из 1981. год. Окучани са преко двадесет насеља која су најуже гравитирала према њима имали висок постотак зрelog становништва (око 60%)³, због пада наталитета и великог одлива млађег становништва, у ратном периоду Западна Славонија је доживјела нагло старење своје популације. Преовладавање броја старог становништва у укупном, негативно се, одражава на активност и подмлађивање становништва, тј. битно смањује његову виталност и носи са собом све негативне последице које слаба виталност и старост становништва изазива: недостатак радне снаге, смањење одбрамбене моћи, старење и смањивање чланова домаћинства, као и њиховог укупног броја.

Да је Западна Славонија војно и политички опстала суочила би се брзо са наведеним проблемима.

СЛИКА БР. 2. СТАРОСНА СТРУКТУРА СТАНОВНИШТВА ЗАПАДНЕ СЛАВОНИЈЕ АПРИЛА 1995. ГОД.

ИЗВОР ПОДАТКА: ОПШТИНСКА СТАТИСТИКА ОКУЧАНИ,
ОБЛАСНИ КОМИТЕТ ЗАПАДНЕ СЛАВОНИЈЕ
И СТАТИСТИКА АНАЛИЗА АУТОРА.

Активност становништва и удио у дјелатностима

Удио активног становништва у укупном становништву један је од показатеља економске моћи и развоја једне средине, те стања животног стандарда становништва. Из тих разлога удио активног становништва по дјелатностима је jako битан.

Ова анализа није потпуна због слабог или никаквог посједовања по-

требних података и рађена је више на основу личног познавања и запажања одређених прилика и појава у простору.

У 1981. години Окучани су као насеље имали 41% активног становништва, што је задовољавајуће, 44% су била уздржавана лица, а чак 14% лица с личним приходима, тј. пензионери.³⁾

Међу уздржаваним становништвом, осим дјеце и омладине, у категорији активног становништва било је више жена него мушкараца, што је посљедица патријархалности средине. Од броја укупно запослених 28% бавило се примарним дјелатностима, 40% секундарним, а 32% терцијалним дјелатностима. ****

Слична ситуација била је и у другим насељима с тим што је удио примарних дјелатности био нешто већи међу старијим становништвом.

Почетак ратних дејстава изазивао је и низ промјена у структури занимања. Највећи број активних становника промијенио је мјесто и занимање у складу са новим потребама и породичним приликама. Удио укупно запосленог активног становништва је опао, посебно међу мушким становништвом које је мобилисано.

Примарном дјелатношћу, без разлике на основну дјелатност, бавио се готово сваки становник укључујући и избјегло становништво.

Удио запослених у секундарним дјелатностима је опао, а удио запослених у услужним дјелатностима се повећао због задовољења животних потреба становништва које се нашло одвојено од ранијих већих центара.

Број запослених у услужним занимањима био је најмањи крајем 1991. године, а досегао је максимум крајем 1994. године када се повећао и број запослених у здравству, школству, државним институцијама, трговинама, ПТТ и итд. То је била посљедица изолованости и државноправног статуса Западне Славоније у Републици Српској Крајини која је довела и до престања Окучана из типа мјешовитог у градски тип насеља са свим управно-политичким и привредним функцијама.

Све су то пратиле лагане, али битне промјене које су се уочавале и у физиономији насеља Окучани, као и насеља Гавриница.

Удио становништва с личним примањима, тј. пензионера, је порастао јер је у становништву преовладавала стара популација. 1 и 2)

Повећан је и број старог незбринутог становништва, што је довело до отварања старачког стационара.

Национална структура

У развијеним и политичко стабилним земљама свијета националне тензије су незннатне, јер преовлађује економски интерес, те се националној структури становништва не придаје већи значај.

У бившој СФР Југославији она је значајна јер је узроковала национално вјерски рат током кога се на појединим просторима у потпуности измијенила национална структура становништва.

На простору Западне Славоније коју су чиниле општине Окучани и

****Секундарним и терцијалним дјелатностима у исказаним постојцима становништво се бавило ван ових простора - дневним миграцијама у околне веће центре.

Пакрац по подацима из 1981. године било је око 22 686 становника од чега 12 178 Срба, 6 710 Хрвата и 3 223 Југословена.⁴⁾

Пажњу треба обратити на скупину Југословена од чијег укупног броја су око 70% били Срби.^I

У 1991. години овај однос је сличан, да би се почетком рата нагло изменио. Зависно од успјеха у ратним дејствима зарађених страна мијењала се и национална структура насеља. Крајем 1991. године највећи дио хрватског становништва се повукао заједно са хрватском војском из једног броја насеља (војних упоришта) концентрисаних на главним комуникацијама. Тако су нека хрватска насеља остала потпуно без становника (Горњи Богићевци, Нови Варош, Драгалић), а нека дјелимично. Послије потписа Wens-Owenovog мировног плана почетком 1992. године из других хрватских насеља која су остала под контролом Српске војске Крајине почиње лагано, а стално исељавање. Тако ће се удио хрватског становништва у укупном становништву на простору Западне Славоније свести у априлу 1995. год. на око 4% или око 600 до 1000 становника и то претежно старије доби.^{II}

Из националне структуре нестају Југословени, који поново налазе свој национални идентитет, те се тако повећао број српског становништва. Број српског становништва се повећао и настањивањем избјеглог становништва, тако да од укупног броја становника априла 1995. године око 96% чини српско становништво. Из овога можемо закључити да је национално-вјерски рат оставио као посљедицу готово чисте етничке просторе.

Окупирани дијелови Западне Славоније потпуно су етнички очишћени од српског становништва, а до тада је слободни дио Западне Славоније био такође етнички хомоген.

Посљедице хрватске агресије на Западну Славонију 1. маја 1995. године

Нападом Хрватске на Западну Славонију 1. маја 1995. год. почело је етничко чишћење овога простора. Првог и другог маја Западну Славонију је напустило око 16 000 Срба претежно са подручја општине Окучани и прешло у Републику Српску.^{III}

Хрватска авијација, артиљерија и пјешадија тих дана нису поштеделе ни колоне цивила (масакри цивила код Нове Вароши и Бенковца).

У неким насељима су почињена свирепа убиства становника који се нису хтјели или нису успјели склонити (Медари, Пакленица). Тачан број погинулих још није утврђен. По уласку хрватске војске у српска села почела је систематска пљачка, што су потврдили и представници УНПРОФОР-а. Иако је међународна заједница одобрila хрватску агресију на Западну Славонију противно мандату УН, њени представници су били изненађени брзином и начином на који је Хрватска изводила етничко чишћење.^{IV}

Опкољено становништво општине Пакрац и сјеверног дијела општине

I Слободна процјена аутора на бази поређења података о националном изјашњавању пријом пописа становништва 1981. године и проведеног референдума 1991. године при проглашењу Српске Области Западне Славоније.

II Слободна процјена аутора.

III Око 13 500 регистровано је у избјегличким центрима у Републици Српској, а по слободној процјени аутора из разговора са органима власти Западне Славоније око 2 500 избјеглих је остало нерегистровано.

IV Признање представника међународне заједнице преко средстава јавног информисања.

Окучани, да би се спасило, већим дијелом се организовано, а под надзором УНПРОФОР-а, предало хрватским властима. Један дио овога становништва, тачније 2 243 лица, на основу договора власти Републике Српске Крајине и Републике Хрватске прешло је из Западне Славоније у Републику Српску у периоду од 9. до 26 маја.

Рушењем дијела моста на лијевој обали Саве, прелазак осталог заточеног становништва је прекинут.

До 20. маја 675 Срба из Западне Славоније је примило домовницу, а хрватска средства информисања су саопштила да је још 1 070 људи поднијело захтјев за добијање домовнице.

Кроз хрватске затворе прошла су 1 444 лица, а 186 до 30. маја још није било ослобођено. Ово су бројке које је признала хрватска власт, али како нека лица и даље недостају постоји оправдана сумња да се налазе нерегистрована од Међународног црвеног крста, што су потврдили и представници УНПРОФОР-а подржавајући сумњу да постоје нерегистровани затвори. Тако је Хрватска уз посредство и прећутно одобравање међународне заједнице провела брзо етничко чишћење Западне Славоније у којој се према подацима до 25. јуна 1995. год. налазило још око 2 000 Срба.^V

Давањем домовница старијем становништву Хрватска дјелимично ублажава јачину етничког чишћења, јер ова категорија становништва није више репродуктивна и сама ће наредних година изумријети. Етничко чишћење и злочине почињене на цивилима до сада је потврдило више међународних посматрача (Тадеуш Мазовјецки - специјални изасланик УН за испитивање ратних злочина, Светислав Лаванд - шеф истраживачког тима за злочине испред УН).^{VI}

Колико је Срба напустило Западну Славонију у великој присилно емиграцији није прецизно забиљежено, али се може приближно израчунати.

Око 500 становника вјероватно се у тренутку агресије није налазило у Западној Славонији. Напад на Западну Славонију због првомајских празника је неке затекао у Републици Српској и Савезној Републици Југославији у почињети члановима породице и родбини.

Само 13 500 изbjеглог становништва регистровали су изbjegлички центри у Републици Српској, а од око још 2 500 лица већи дио је првих дана прешао у СР Југославију, а мањи остао на територији Републике Српске непријављен.

Хрватске власти су пустиле из заточеништва 2243 лица српске националности.

Из свега овога можемо видјети да је Западну Славонију напустило око 19 000 њених становника од укупно 22 500 колико је имала у априлу 1995. године. То значи да је око 3 500 становника остало на окупирanoј територији. Од овога броја око 600 до 1000 становника је хрватске националности, а 2 500 српске од којих око 500 није међу живима.^{VII}

Значи да се на простору Западне Славоније налази још око 2000 Срба.^{**}

^V Број до кога је дошао аутор статистичком анализом из раније познатих података, касније је потврђен из више извора са хрватске и српске стране.

^{VI} Податак добијен из представа јавног информисања.

^{VII} Процјена аутора на бази спискова мртвих и несталих вођених по изbjegличким центрима и сазнања из разговора са преживјелима.

^{**}Према прикупљеним подацима до 25. јуна 1995. год.

Хрватске власти изјављују да се на територији Западне Славоније треба вратити 14 000 Хрвата, што за нешто више од два пута увећава број хрватског становништва које је живјело у Западној Славонији (погледати табелу бр. 2). Овим Хрватска жели да свјетској јавности представи Западну Славонију као дио свога етничког простора. Напад на Западну Славонију назвали су неопходних, а однос према Србима коректним. Посљедица тога односа јесте око 500 мртвих и преко 19 000 прогнаника.

Ово је у посљедњих пет година трећи и дефинитивни егзодус Срба из Западне Славоније, чиме је прекинута више стотина година дуга историја постојања Срба на овим просторима.

Српско становништво из Западне Славоније расуло се не само по другим српским територијама бивше Југославије, већ и по просторима неких далеких земаља, као што су нпр. Канада и Аустралија.

Закључак

Национално-вјерски рат на простору Западне Славоније од августа 1991. до маја 1995. године имао је за посљедицу велике демогеографске промјене. Оне се огледају у великом просторном помјерању великог броја становништва изазваног непосредном ратном опасношћу.

Кретање становништва утицало је на квантитативна и квалитативна својства популације. Ратна разарања, те промјене у структури становништва довели су до промјена у организацији привређивања и живљења, што се битно одразило и на физиономију цјелокупног геопросторта.

Наведене демогеографске промјене су само један дио великих и сложених кретања становништва и промјена географског простора у западној Славонији изазваних ратом.

Детаљније проучавање насталих промјена прекинула је агресија Републике Хрватске 1. маја 1995. године, што је довело до етничког чишћења Западне Славоније, а њено српско становништво оставило без свог вјековног простора и прадједовских огњишта.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Обласни комитет Западне Славоније, Окучани.
2. Статистика општине Окучани.
3. Статистички годишњак општине Нова Градишака, Нова Градишака 1981.
4. Национални састав становништва СФР Југославије по насељима и општинама, Савезни завод за статистику, књ. I, Београд 1991.
5. Група аутора: Чињенице о Западној Славонији, Пакрац 1992.
6. Српски сабор - Информациони центар, Београд 1992. године
7. Ђеловитић М. (1995.): Западна Славонија, Земља и људи, св. 45, Београд.

МИЛЕНКО ЖИВКОВИЋ

SUMMARY

DEMOGEOGRAPHIC CHANGES IN THE WESTERN SLOVANIA AS A CONSEQUENCE OF THE CIVIL WAR 1991-1995

In December 1991, by performing ethnic cleansing, the Republic of Croatia occupied the greatest part of the territory of the Western Slavonia Region.

A smaller free part with the territory of about 500 km² existed in the national-legal sense till May of 1995 on the territory of the municipalities of Okučani and Pakrac. It was called the Western Slavonia and it was the part of the Republic of Srpska Krajina.

At the beginning of the war, this part of the Western Slavonia had about 22 000 inhabitants, of whom there were 54% Serbs, 30% Croats, 14%, Yugoslavs (70% of them were Serbs) and 2% of others.

The war caused great demogeographic changes. Population growth decreased, and its average for the four years of the war was - 4 %.

There were also great migrations. The result of that was the increased number of population which was about 26 500 inhabitants till the end of 1993 and those inhabitants were mostly of Serb nationality (96%); 45% of them were Serb refugees. The number of inhabitants, by slight emigrations, was decreased to about 22 500 people till April 1995.

The war also caused the changes in the way of working and living what significantly reflected to the physiognomy of the whole area.

The greatest changes were caused by a new Croatian aggression from the first May 1995. The consequences of the aggression were: about 19 000 Serbs expelled from their, for centuries old, homes, about 500 killed ones and about 2 000 detainees. The final result is, completely ethnically cleaned from Serbs, the Western Slavonia, which, for centuries, was a part of the Serb ethnic region.

ГЛАСНИК ГЕОГРАФСКОГ ДРУШТВА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ
HERALD OF THE GEOGRAPHIC SOCIETY OF THE REPUBLIC OF SRPSKA

ГОДИНА, 1997.
YEAR 1997.

СВЕСКА 2
VOLUME 2
УДК 911.3:312.8(497.11)

Оригиналан научни рад
СВЕТЛАНА РАДОВАНОВИЋ*

РЕГИОНАЛНЕ И ЕТНИЧКЕ ДИСПРОПОРЦИЈЕ У ПРИРОДНОМ
КРЕТАЊУ СТАНОВНИШТВА СРБИЈЕ

Извод: У раду се говори о регионалној и етничкој диспропорцији у природном кретању становништва Србије и значају занемаривања овог питања. Због тога се и могло догодити да се на једном крају земље (Војводина и највећи део Централне Србије) хришћанско становништво већ дуги низ година налази на граници биолошке депопулације, односно да се више уопште природно не обнавља, док се истовремено мусиманска (пре свега албанска) популација репродукује истим интензитетом као становништво азијских и афричких исламских земаља.

Кључне речи: природно кретање, становништво, репродукција, популациона политика, Србија.

Abstract: Questions of existence and development of nations environment protection, national, economic, cultural and overall civilization dominance, represent in a recent human history those subjects which are almost always discussed in a context of natural movement and biological reproduction. Neglection of these problems led to todays demographic reality in Serbia, where demographic development is characterized by divergent reproductive behavior of Christian and Muslim people. And so it happened, that in one part of the country (Vojvodina and the largest part of Central Serbia) Christian population is on the verge of the biological depopulation for a number of years, reference to that, there is no more natural regeneration at all, while in the same time Muslims (first of all Albanians) people is reproducing with the same intensity like the population of Asian and African Islamic countries.

Key words: Natural movement, population, reproduction, population policy, Serbia.

Природно кретање становништва у било којој држави од суштиског је значаја за њен развој, јер дубоко задире у све сфере социјалног, економског, културног и политичког живота. Због тога су рађање, смртност, природни прираштај, брак, породица, контрола рађања и обнављање генерација, од првочетка људске врсте па све до данас, на различите начине, представљали подручја стихијног или планског, повременог или дугорочног, деловања различитих мера и акција друштва и државе - од моралних и религиозних, до правних норми.

Питање о повезаности броја и раста становништва, друштвеног

*Мр Светлана Радовановић, Институт друштвених наука, Центар за демографска истраживања, Београд. Рад примљен 26.09.1997. године.

уређења, снаге и стабилности државе, њеног геополитичког положаја и политичких интереса, насељености територије и демографских извора ратне снаге, занимало је владајуће кругове и умне људе од времена стварања првих држава, па су, на пример, у античком Риму, грађани приликом склањања брака изјављивали обавезу „да одиста имају намеру и да сматрају за своју дужност да добију децу"¹. На другој страни, нека истраживања показују да је од најстаријих времена код многих етничких скупина и у одређеним друштвеним слојевима спровођена контрола рађања, често под утицајем сујеверја, заблуда и незнაња, али и свесно, због тешких економских прилика. Према томе, контрола рађања, а у вези с тим и ставови о обновљању становништва и спровођењу популационе политике, очигледно су чинили значајну страну друштвене свести и репродуктивног понашања у току досадашње друштвене историје. Отуда је логично што рађање и умирање људи свака религија ставља у средиште својих кодекса и што из тумачења о овом појавама изводи и основне догме о односу човека и његовог природног множења пре-ма божанским законима.

Директна повезаност пораста, стагнирања или опадања броја становника са биолошком репродукцијом, условила је најшири друштвени и научни интерес који не мимоилази ни једну историјску епоху, да би у друштвеној теорији и у теоријама неких посебних наука овој основни проблем развитка људских популација задобио нарочити значај, без обзира на различите приступе и интерпретације. Настојање да се регулише бројност људске популације и да се она прилагоди потребама за радном снагом, својствено је људским друштвима у свим историјским периодима. И да би се обезбедило од последица претераног смањења, као и претераног повећања броја становника, свако људско друштво је, полазећи од нагомиланог искуства, уводило одређене друштвене одредбе².

Крупна питања опстанка и развоја народа, очувања животног простора, националне, економске, културне, геополитичке и цивилизацијске превласти, представљају у новијој људској историји оне теме које се скоро увек разматрају у контексту природног кретања и биолошке репродукције људи. Јасно испољавање ових релација везује се већ за прву демографску експлозију која у Европи датира од XVIII века, затим за развитак капиталистичког система, стварање индустријског друштва, формирање и експанзију империјалистичких сила и њихове сукобе око политичке и економске превласти. У приближно исто време развијају се природне науке и статистика као општи метод познавања масовних појава у друштву и држави и као информациона основа за управљачко деловање. Од тих времена па до данас природни раст становништва, и демографски фактор уопште, третирају се или као детерминанта и лимитатор друштвено-историјских кретања, или као природно-друштвени процес који је одређен деловањем спољних чинилаца економске, социјалне, културне, просторне и политичке врсте, при чему демографски

¹Hawley Amos, Population and Society: An Essay of Growth. In "Fertility and Family Planning. A World View." The University of Michigan Press," 1969, p. 189-109. У руском преводу: Население и общество, „Проблемы народонаселения”, Москва 1977, стр. 217-238. Позивајући се на студију А. Е. Bouka, Hawley развија тезу о демографским диспропорцијама као чиниоцу историјских промена и сматра да је „распадање Римске империје било убрзано смањењем броја становника због учесталих епидемија и ратова”. У то време су предузимане акције „да се радна снага привеже за поседе, да се спрече миграције и стимулише рађање”.

²Hawley Amos, Population стр. 217

процеси увек имају статистички карактер. Различите, више или мање успеле комбинације ова два детерминистичка приступа, коришћена су и у југословенској демографској теорији и пракси не уносећи важнија откривања у познавању законитости репродукције становништва и углавном представљајући млака реаговања на одређена стања у демографском и друштвеном развитку.

Непридавање одговарајуће важности друштвено-историјском значају природног кретања становништва, посебно у периоду од средине овога века, проузроковало је у Србији бројне контроверзе у демографском развоју што је резултирало историјским преокретом у просторном расту и размештају становништва ове Републике. Од доскорашњег општег и апстрактног принципа социјализма „човек је највеће богатство“, који је осим хумано-етничког смисла подразумевао и задовољавајућу биолошку репродукцију свих етничких заједница у мултинационалној држави, као закониту појаву демографског развитка у социјалистичким друштвено-економским односима, није остало ништа у демографској реалности. Тако се и могло догодити да у оквирима исте државе, под истим условима политичког и друштвено-економског уређења, изразита карактеристика демографског развоја постане дивергентно репродуктивно понашање, односно да се у највећем делу земље (Војводина и највећи део Централне Србије) становништво већ дуги низ година налази на граници биолошке депопулације, док се истовремено у јужној српској покрајини и после пет деценија од завршетка Другог светског рата и успостављања нове југословенске власти становништво албанске националности репродукује скоро истим интензитетом као становништво азијских и афричких исламских земаља. Очигледна последица таквог нехаја је чињеница да су, од 1991. године, апсолутни носиоци природног обнављања становништва српске државе (Републике Србије) постале њене културно-цивилизацијски несрдне националне мањине и етничке групе (Албанци, муслимани Рашке области, Роми).

Република Србија (као ни претходна ни садашња Југославија) практично није ни имала популациону политику у друштвеној пракси, тј. на делу, са дугорочним спровођењем развојних циљева.

Ова констатација се не односи на организовану колонизацију Војводине српским живљем из западних српских земаља (Босна, Херцеговина, Лика, Банија, Кордун, Далмација) и Црне Горе, као ни на спречавање повратка предратних колониста на Косово, Метохију и у Македонију. Такође није узет у обзир и различит однос тадашње комунистичке власти према двема антисрпски настројеним и у рату компромитованим националним мањинама: Немцима („фолксдојчерима“) и Албанцима. Тако су војвођански и остали до маји Немци (славонски, посавски) тзв. „фолксдојчери“ крајем Другог светског рата и непосредно иза тога највећим делом прогнани (судбина која је задесила и огромну већину Немаца у Польској и Чехословачкој), док су Албанци (Арнаути, Шиптари), без обзира на масовно учешће у војним и осталим акцијама на страни фашистичке Италије (до септембра 1943.) и нацистичке Немачке (до краја 1944. године), и даље имали третман фаворизоване етничке скупине. Наиме, Албанци су већ средином 1945. године (уставном одредбом о успостављању Аутономне Косовско-Метохијске Области - АКМО) практично задобили политичку аутономију, са разорним последицама по интегритет српске државе (миграциони егзодус Срба и

Црногораца од почетка шездесетих до краја осамдесетих година, стицање државности према уставу из 1974. године, стварање националистичко-сепаратистичког покрета тзв. „албанске алтернативе“ у циљу сеcesије Косова и Метохије итд.) Према томе, и колонизација Војводине, која је имла за циљ словенизацију (србизацију) северне развијене Покрајине (што се може ценити као позитивни процес у односу на српске националне интересе), и десрбизација Косова и Метохије (којом се разара српски етнотериторијални корпус), поред читавог низа других „решења“ титоистичке националне политike (проглашење муслиманске нације од 1961. односно 1971. године, „македончење“ старосрпског становништва у западној и скопско-кумановској Македонији, подржавање „похрваћења“ великог броја Срба у урбанизованим крајевима Хрватске, албанизација српских муслимана итд.), представљају смишљену и дугорочно спровођену политику која је највећим делом била усмерена ка потпуном онемогућавању политичког, територијалног и етнокултурног интегрисања српских земаља и српске нације.

Већ од педесетих година успостављени су диспропорционални трендови у демографском развоју макро и мезо региона Србије, који су се непрекидно продубљивали до најновијег времена. Тако је данас очигледна дубока поларизација биолошко-демографског процеса, при чему је у њеној основи огромна разлика у репродуктивном понашању етничитета: Срба и скоро свих осталих етноса Војводине (Мађари, Хрвати, Буњевци, Шокци, Русини, Словаци и др. осим Рома), такође Срба у скоро читавој Централној Србији, на једној страни, и Албанаца Косова и Метохије и јужног „рога“ јужне Србије (општине Прешево, Бујановац и Медвеђа), као и муслимана Рашке области, на другој страни. На тај начин се уместно запажање о становништву Србије „као репрезентанту светског модела репродукције становништва - од биолошке депопулације посттранзиционог периода, до демографске експлозије у почетној фази демографске транзиције - може допунити и увођењем детерминистичких чинилаца културно-цивилизацијске, етнопсихолошке и демографско-системске природе, који су по доскорашњем преовлађујућем моделу тесне каузалне везе између економског и демографског развоја занемаривани у многим анализама и објашњењима текуће демографске, заправо етнодемографске, поларизације, која је кроз све периоде стварања српске државе и њеног специфичног статуса у оквиру СФР Југославије, и особито после њеног распадања, увек имала и геополитичке импликације“³. Тако је и поред многих саветовања о популационој политици пропуштено драгоцено време за ублажавање демографских диспропорција у нашој земљи. Наме, очигледна дугорочна појава екстремно различитог биолошког раста српског етноса и одређених етничких заједница унутар Србије искључивана је из реалног геополитичког и националног контекста, да би се најчешће сводила „стерилна академска наклапања о друштвено-развојној условљености закаснеле демографске транзиције... и традиционалног облика репродукције“⁴. При томе је најчешће потенциран значај опадајућих релативних витално-статистичких показатеља, док су занемариване фактичке апсолутне вредности природног прираштаја које су задњих десетак година за српску популацију

³М. В. Радовановић, цитат из геополитичке студије о Косову и Метохији, у штампи.

⁴Милован В. Радовановић, Косово и Метохија у Републици Србији и Савезној Републици Југославији, Београд - Ваљево, 1993. стр. 7.

лацију убрзано задобијале карактеристике демографског суноврата, док је апсолутни раст албанске популације, и поред релативног смањења наталитета и природног прираштаја, достигао такве размере које убедљиво потврђују потпуну доминацију у биолошкој репродукцији укупног становништва Србије⁵.

У међувремену (1961-1991.) демографски потенцијал на Косову и Метохији порастао је преко два пута, а неконтролисан биолошки раст албанске етничке заједнице стављен је у функцију националистичко-сепаратистичких циљева и идеја. С тога, а имајући у виду демографску и политичку ситуацију на Косову и Метохији, за организовање југословенске популационе политике данас „не постоје одговарајући политички услови, јер ће се њеном увођењу супротставити јак покрет албанских сецесиониста, који у демографској премоћи Албанаца виде важан услов за отварање својих политичких циљева”⁶. С друге стране, искуство земаља у којима су спровођене мере популационе политике указују на то да пуну рехабилитација недовољног рађања, неопходна за подручја Централне Србије и Војводине, до сада у Европи скоро никде није постигнута⁷. То значи да ће последице недовољног рађања у око 80% југословенске популације и преобилног рађања у око 20% популације у којој доминантно место заузима албанска етничка заједница, у будућности бити још изразитије, смањујући тако шансе за релативну хомогенизацију југословенског демографског развитка као једне од „битних предпоставки напретка земље као целине, првенствено у економској сferи, а затим у социјалној и свакој другој. Проблем хомогенизације постоји све док трају изражене разлике у плодности становништва и њихове демографске последице, јер се ове не могу самопоништавати, нити решавати миграцијама становништва. Миграције становништва могу деловати само као корективни фактор у решавању разлика у рађању и то делимичним ублажавањем њихових демографских последица, а стварно решење је у радикалној измени сваког од репродуктивних модела”⁸.

Укључивање етничког, односно етнокултурног фактора, у разматрање природног кретања становништва објашњава и значајне разлике на регионалном плану развитка становништва Србије, које у датим демографским и

⁵Ову констатацију потврђују следеће статистичке чињенице: 1990. године, непосредно пред улазак целокупног српског становништва у фазу биолошке депопулације која почине са 1991. годином (-0.2 промила) укупни апсолутни природни прираштај становништва Републике Србије износио је 51913, од чега на Србе и Црногорце отпада 2055 (4,0%), на Албанце 43837 (84,4%), а на све остale 6021 (11,6%). У истој 1990. години природни прираштај Срба и Црногораца у Централној Србији износио је свега 908 (!) и то на 5157024 становника, на Косову и Метохији 2154 (на 15346 становника), а у Војводини -1007. Према томе, и оваква минимална позитивна вредност за укупну српско-црногорску популацију Републике настала је захваљујући природном прираштају Срба и Црногораца на Косову и Метохији - **М. В. Радовановић**, Ибид, стр. 23-24; Саопштење Савезног завода за статистику, бр. 014, од 20.01.1995.

⁶**Мироslav Rашевић**, Становништво СР Југославије - тенденције и проблеми, у Становништво и домаћинства СРЈ - према попису 1991, ИДН ЦДИ и СЗС, Београд 1995, стр. 292.

⁷Ибид. стр. 293. Наводи се да је популациона политика у прилог рађања имала успеха у неколико европских земаља, али не у смислу пуне рехабилитације. У Француској је упркос интензивној популационој политици плодност становништва још увек испод потребе простог обновљавања, у Мађарској и Чехословачкој је захваљујући интензивној популационој политици ниво рађања у седамдесетим годинама достигао потребе простог обновљавања, али је убрзо затим ниво рађања опао испод потреба простог обновљавања становништва иако су мере популационе политике све време промењиване. Мере популационе политике у Шведској дале су готово спектакуларне почетне резултате (1990. године на једну жену било је 2.14 живорођене деце), али још увек је рано говорити о томе да ли ће се и колико дugo ови резултати одржати.

⁸Ибид, стр. 292

политичким условима, још више усложњавају евентуална могућа решења. Наиме, анализом статистичких података са сигурношћу се може установити правилност по којој је степен и интензитет демографског раста у макрорегионалним целинама Србије директно пропорционалан етничкој структури и етнодемографском размештају. Тако је између 1953. и 1961. године апсолутни пораст становништва у Републици износио 663073 лица, Централна Србија је у њему учествовала са 54%, Војводина са 23% и Косово и Метохија са 22%. У деценији 1981 - 1991. ситуација је битно промењена, тако да у укупном републичком апсолутном порасту становништво (465315) Војводина не партиципира (-4.8%), док Косово и Метохија учествују са 80%, а Централна Србија са око 24%. Одлучујућу улогу у тим променама несумњиво је имало неуједначено природно кретање у оквиру различитих етничких заједница, а чињеница да Централна Србија и Војводина први пут у својој новијој демографској историји показују негативан миграциони салдо, указује на преломне промене. Статистички резултати за период 1981 - 1991. године, у односу на све претходне међупописне периоде, документују да је однос компоненти, демографског раста у Србији претрпео значајне квалитативне промене, будући да компонента биодинамике постаје једини фактор пораста становништва. Осим тога, неоспорна чињеница да је функцију биолошког обнављања становништва Србије практично преузела албанска етничка заједница, а с обзиром на етно-територијални распоред становништва, дошло је до крупних разлика у демографском расту по макрорегионалним целинама Републике. Претпоставка о наставку овакве биодинамике, која се изражава кроз демографски суноврат највећег дела популације Централне Србије и Војводине, је оправдана у том смислу, што је илузорно очекивати да ће се у непосредној будућности било шта је битно променити. На то упозоравају и истраживања будућег развитка југословенског становништва, која јасно потврђују нагомилане проблеме и сложености, деликатност и тешку предвидљивост исхода општезадовољавајућих демографских решења. Према тим истраживањима и пројекцијама становништва од 1991. до 2031. године, настављање спонтаног кретања фертилитета претпоставља опадање броја становника у Централној Србији и Војводини између 15% и 20% и падајући број становника на Косову и Метохији за 70%, док предпоставке средњег фертилитета указују на тежњу ка стабилизацији броја становника у Централној Србији и Војводини после 2031. године, односно високи фертилитет би усlovio лагани раст становништва ових подручја⁹. Међутим, спонтано остварење средњег и високог фертилитета становништво Централне Србије и Војводине нема никакву шансу, већ је неопходна хитна, добро организована и дугорочно радикална интервенција државе, која би, преко својих научних, политичких и социјалних институција, морала спровести одговарајуће мере неопходне за управљање демографским процесима, у оквиру којих би диференцијална популациона политика представљала не само потребу већ и захтев највишег приоритета у земљи. У том случају, а према резултатима средње и високе варијанте датих пројекција, „демографска ситуација у земљи би се само делимично побољшала због двојаких ефеката. На једној страни би дошло до рехабилитације фертилитета и нулте односно ниске пози-

⁹ Мирољуб Рашевић, Становништво СР Југославије - тенденције и проблеми, у: Становништво и домаћинства СР Југославије - према попису 1991, ИДН ЦДИ и СЗС, Београд 1995. стр. 302.

тивне стопе раста становништва у Централној Србији, Војводини и Ћрној Гори, а на другој наставио би се брз раст становништва на Косову и Метохији и увећање демографских разлика у земљи.¹⁰"

Како је у нашој демографији опште прихваћено гледиште о деловању процеса и правилности демографске транзиције, односно о таквим токовима и ефектима демографског преобразаја у коме ће елементи друштвено-економске развијености одиграти посебно важну улогу у природном креирању становништва, поставља се питање зашто демографски развитак Албанаца на Косову и Метохији испада из транзиционог модела, бар када се ради о деловању главних детерминанти друштвеног развоја на природни прираштај и ниво биолошке репродукције становништва. Наиме, ако се релативно ране појаве изразитог пада фертилитета и размаха контроле рађања у заосталим аграрним срединама источне Србије и неких крајева Војводине могу уклопити у тезе о варијабилним и специфичним појавним облицима транзиције и ако „за 80% становништва Југославије важи констатација о готово завршеној демографској транзицији¹¹”, онда нам однос конкретне демографске ситуације Косова и Метохије и теорије демографске транзиције изгледа неприхватљив. Ако ни због чега другог, а оно због чињенице да је у албанској популацији демографска инерија добила нови подстицај управо у периоду најбржег и највећег економског и културног напредка, развијајући и учвршујући необичну симбиозу између патријархалних норми репродукције, модерног схватања друштвеног прогреса и традиционалне тежње да високим фертилитетом компактно и чврсто запоседне територију и у датим условима оствари и највећи могући степен етничке и културне хомогености. Оваква симбиоза има карактер јединственог феномена у Европи, а одликује се сасвим посебном психолошком, културном, социјалном, економском и геополитичком логиком. Другим речима, демографски развитак косовско-метохијских Албанаца већ деценијама иде путем који је предиспониран историјски, социјално и културно још знатно раније, а његова привидна ирационалност резултирала је завршеном фазом културне и етничке хомогенизације и просторно-демографске компактности која је практично ненарушива. Континуираност оваквог процеса не значи ништа друго до одсуство управљачке планомерне акције шире друштвене заједнице и њених центара политичке моћи, усмерених ка постизању другачијих циљева и исхода који би бар санирали растућу диспропорцију демографског развоја у Србији. Наиме, то што ће се у додледној будућности и албанско становништво најзад уклопити у једну од теза демографске транзиције ирелевантно је за конкретну демографску ситуацију у Републици, али показује да се општи модели развоја не могу примењивати без објективног научног познавања стварности и њених корена у најширем друштвено-историјском смислу.

Да су Албанци у Покрајини успоставили неке друге правилности у репродуктивном понашању које се не могу објаснити „закаснелом демографском транзицијом“ и „традиционалним моделом репродукције“ најбоље илуструју упоредни подаци о виталним догађајима за Албанце Косова и Метохије, Албаније, Македоније и Ћрне Горе.

¹⁰Иbid. стр. 30

¹¹Брезник Душан, Дугорочни развитак становништва Југославије и нека поређења са становништвом света, „Статистичар“ бр. 10, Београд, 1982. стр. 1-51.

Табела 1 Витални коефицијенти за Албанце Косова и Метохије,
Албаније, Македоније и Црне Горе 1960-1990.

Стопе	Косово и Метохија	Албанија	Македонија	Црна Гора
Живорођени				
1960	48.1	43.3	45.9	29.5
1970	42.2	32.5	39.3	19.0
1980	37.6	26.5	29.5	10.0
1990	30.5	25.2	24.2	12.0
Умрли				
1960	16.4	10.4	18.8	9.5
1970	9.6	9.2	11.7	5.4
1980	5.6	6.4	7.2	4.8
1990	3.7	5.6	6.2	4.2
Природни прираштај				
1960	31.7	32.9	27.1	20.0
1970	32.6	23.3	27.6	13.6
1980	32.0	20.1	22.3	5.2
1990	26.8	19.6	18.0	7.8

Извор: Демографска статистика 1960-1991, СЗС,
Београд; i Vjetari statistikor i Shqiperise,
Drejtoria e statistikes, Tirana, 1991.

Подаци показују да се Албанци Црне Горе репродуктивно понашају сасвим другачије од Албанаца осталих територија, што би се могло објаснити тиме да су они најконцентрисанији у приморском региону са непосредним подгоричким zaleђем (87% од укупно Албанаца 1991.), где су под дуготрајним деловањем медитеранских културних утицаја. Насупрот њима, Албанци Косова и Метохије и Македоније шездесетих година имају сличне стопе виталних догађаја као њихови сународници из земље матице; међутим, од шездесетих година до данас уочавају се разлике не само између Албанаца Косова и Метохије и Албаније, већ и између косовско-метохијске и македонске албанске популације. Треба нагласити да ова тема до сада није научно елаборирана, иако са политичко-демографског и етногеографског становишта има значаја на етнокултурне процесе у српској и македонској држави. Стога износимо само нека запажања за која предпостављамо да ће будућим истраживањима бити потврђена.

Као прво, треба нагласити да су наведени подаци само један од статистичких показатеља знатно сложенијег процеса демографског развоја албанских популација у Србији и Македонији; и друго, треба имати на уму да се демографски развој ових популација деценијама одвијао под различитим условима политичког статуса територија на којима етнички Албанци чине апсолутну већину, као и под различитим утицајима етнокултурног прилагођавања, односно под различитим условима интеррегионалне и међурегионалне просторне динамике албанског становништва.

Косовско-метохијски Албанци су већ од 1945. године имали политичку

аутономију која је крајем шездесетих и почетком седамдесетих година сукцесивно прерасла у политички фаворизовану државост. На таквој основи је изграђена идеологија и стратегија о „Косово-Република“ у чијој је функцији била (и остала) висока репродукција и етничко запоседање простора. У прилог томе ишла је обилата материјална помоћ која је, осим за развој привреде и инфраструктуре, здравства и др. утрошена за стварање универзитета, академија наука, ангажовање великог броја наставника из Албаније, учвршићивање власти, банкарства и посебно на социјалну потпору¹². Резултати оваквог развојног процеса су познати: удвостручење становништва за мање до 30 година, егзодус Срба и Црногораца, албанизација највећег дела територије Покрајине и етнокултурна и етнодемографска гетоизација. Зато је и миграциона динамика косметских Албанаца задобила сасвим специфичне одлике. Она је имала у оквирима Покрајине релативно висок интензитет локалних кретања. Покрајина је истовремено прихватала и ситуирала, до данас никада званично утврђен и објављен прилив емиграната из Албаније, да би се у односу на окружење понашаја инертно. Треба још поменути релативно интензивне привремене економске миграције Албанаца у земље западне Европе, које су практично без утицаја на динамику демографског раста косметских Албанаца, али имају нарочити значај за организовану материјалну потпору политичког и демографског програма албанске алтернативе у Покрајини.

У суседној Македонији, и посред културне једнородности косметских и македонских Албанаца, и истих полазних традиционалних норми репродуктивног понашања, демографски развој албанске популације се одвијао унеколико другачије. Албанци у Македонији кроз читав послератни период имају третман националне мањине, без икакве територијалне и политичке аутономије, која, једноставно, ни у једној варијанти није долазила у обзир. Чак је и у културно образовној сferи све строго дозирано. Сви покушаји политичко-територијалног организовања аналогног косметској ситуацији су енергично спречени (република „Илирида“, властити Универзитет и сл.). Стога су се македонски Албанци нашли у ситуацији делимичног интегрисања у специфично македонско грађанско друштво, прихвативши учешће у свим сферама политичког, економског и друштвеног живота. С просторно-демографског становишта, македонски Албанци су показали већ виђену и типичну предузимљивост, преплавивши Скопље и Скопску котлину, градове западне Македоније са Охридским регионом и делимично кумановски крај. Но и поред свега тога, они су, изузимајући повремене екстремне акције, претпоставили стварању друге албанске државе у југословенском простору космет-

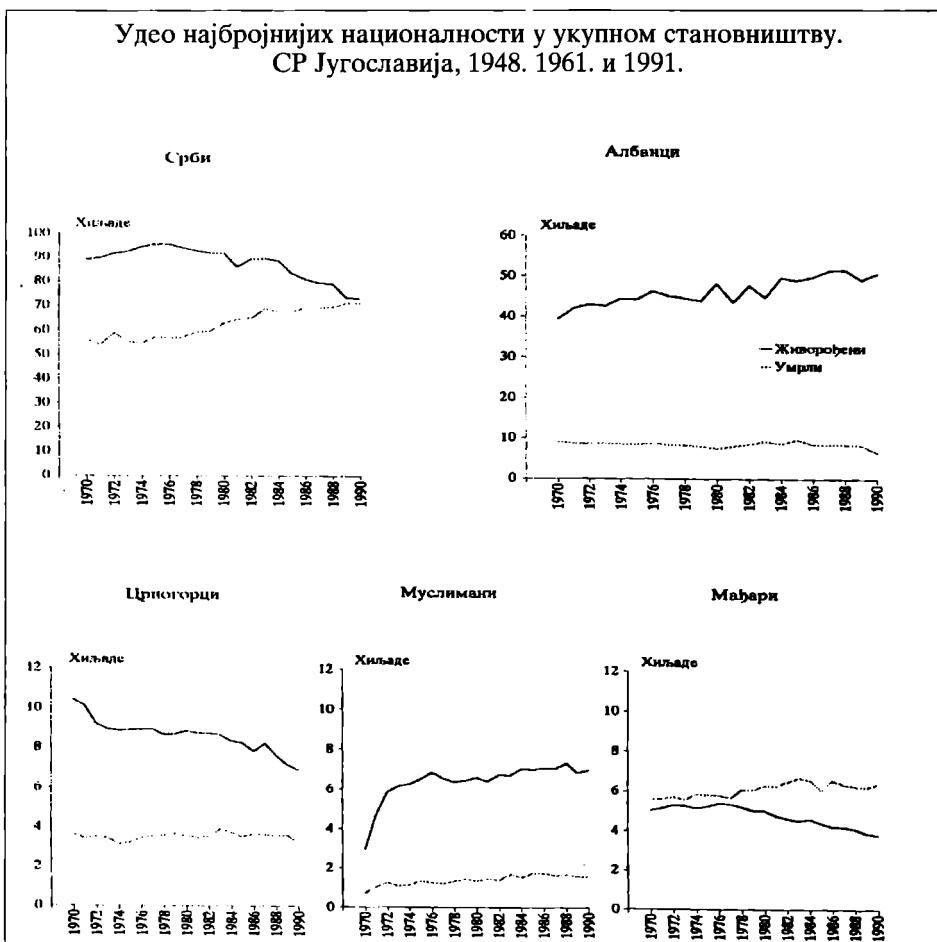
¹²Стипе Шувар у есеју „Незавршени мандат“ („Глобус“, Загреб, 1989.) говори о томе која је средста из Фонда за неразвијена подручја добило Косово и Метохија. До 1965. године Косово добија средства за развој од СФРЈ у виду „гарантованих инвестиција“, а од 1965. из Фонда за развој недовољно развијених република и Косова. Средства фонда 1966-1970. и 1971-1975. године износе од 3.2 до 4.1 посто од вредности друштвеног производа земље. У студији „Привредни развој Косова-резиме истраживања“ (Марксистички центар ЦК СК Србије, Београд 1990.) приказано је како од 1966-1990. године Косово добија, из Фонда Федерације, све већа средства за привредни развој чији се релативни удео повећава са 30.0 на 48.1% од укупно средстава овог фонда. У истом периоду Покрајина добија и примат у расподели допунских средстава за финансирање друштвених служби у привредно недовољно развијеним подручјима. Тако је од укупно 110 тадашњих милијарди динара Косово добило 51.9 милијарди, а при расподели кредита међународне банке за обнову и развој такође има примат и у периоду 1976-1980. добија 330.7 милиона долара (од укупно 1041.2), а у периоду 1981 - 1985. године 347.5 од укупно 869.0 милиона долара.

ској албанској алтернативи. На демографском плану то се одразило на смањење стопа наталитета, све активније суделовање у урбанизацији македонских градова, партиципацију у економском и друштвеном животу те и делимичном организовању мултиетничког друштва македонске државе.

* * *

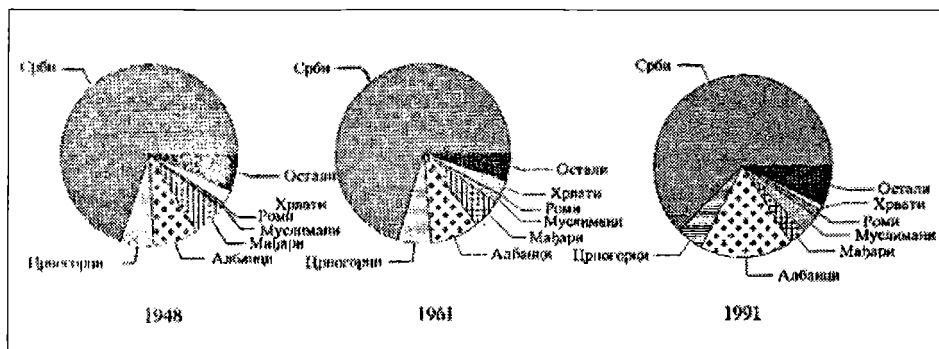
Може се, дакле, извести закључак да су конкретна демографска ситуација на Косову и Метохији и општа теорија демографске транзиције у дубокој супротности, што само потврђује чињеницу да се општи модели развоја не могу односити на сва историјски реална збивања. Објективно научно познавање стварности и њених корена у најширем друштвено-историјском смислу, по мом уверењу, најчешће је сузбијано идеолошким и

**Удео најбројнијих националности у укупном становништву.
СР Југославија, 1948. 1961. и 1991.**

Извор: Светлана Радовановић, Етничка структура и матерњи језик
- Становништво и домаћинства СР Југославије према
попису 1991, СЗЦ и ИДИ ИДН, Београд, 1995

(Прилог 1)

Извор: исти

(Прилог 2)

свим осталим мистификацијама, јер се демографска експлозија на Косову и Метохији могла предвидети. Благовременим предузимањем одговарајућих мера популационе политике могла се евентуално ублажити могућност неометаног чврстог и компактног запоседања (историјски туђих) територија високим фертилитетом који омогућава остварење највећег могућег степена социјалне, етничке и културне хомогености. Резултати оваквог демографског развоја данас потврђују постојање сасвим одређене социо-психолошке, културне, економске и геополитичке логике албанске популације која је успела да за само нешто више од три деценије оствари практично ненарушиву етничку и просторно-демографску компактност. Ово не значи ништа друго већ одсуство управљачке и планске акције државе Србије и њених центара политичке моћи да развитак становништва у земљи усмери ка постизању другачијих циљева и исхода који би бар санирали растуће диспропорције и конфлктне односе демографског развоја.

Друштвено-практична афирмација науке о становништву у периоду после Другог светског рата, и увођење система становништва у комплекс друштвено-економског развоја као посебно важне компоненте сазнања о нужности усмереног деловања на развитак становништва кроз општу и диференцијалну популациону политику, било је у нашој земљи најчешће само декларативног карактера. Резултати таквог понашања посебно су видљиви у тренуцима актуелних историјских збивања распада југословенског простора и стварања нових државних заједница.

Полазећи од постојеће демографске ситуације и сазнања о досадашњем, односно предпоставкама о будућим токовима природног кретања југословенског становништва (уз напомену да бројна сложена питања овде нису ни дотакнута), намеће се доношење одређених закључака о потреби, допустивости и остварљивости увођења система становништва у круг планерских категорија, и то првенствено у вези природног кретања и биолошке репродукције. Јер, ако је природно кретање становништва природно-друштвени процес од најбитнијег значаја за ма коју људску и друштвену заједницу, па тако и за друштво Србије и СР Југославије, и ако је евидентна и императивна потреба за дугорочним и сврсисходним друштвеним деловањем на такав обим и квалитет биолошке репродукције становништва који ће чинити складну и

функционалну целину са укупним развојним процесима у држави - онда је становништво, а пре свега биолошка компонента његовог развијатка, планео-лошка категорија првога реда. Овакав закључак претпоставља нужне одговоре на многа питања и недоумице које дубоко задиру у теорију и праксу развијатка југословенског становништва и њених природних, просторних и друштвено-историјских комоненти.

ЛИТЕРАТУРА

- Hawley Amos**, Population and Society: An essay of Growth. In "Fertility and Family Planning. A World View. The University of Michigan Press, 1969.
- Милован В. Радовановић**, Косово и Метохија у Републици Србији и Савезној Републици Југославији, Београд -Ваљево, 1993.
- Мирослав Рашевић**, Становништво СР Југославије - тенденције и проблеми, у „Становништво и домаћинства СРЈ - према попису 1991. ИДН ЦДИ и СЗС, Београд 1995.
- Светлана Радовановић**, Етничка структура и материји језик становништва Југославије, у Становништво и домаћинства СРЈ - према попису 1991, ИДНЦДИ и СЗС, Београд, 1995.
- Светлана Радовановић**, Демографски раст и етнодемографске промене у Републици Србији, Ед. Етнички простор Срба, књига 1, Универзитет у Београду, Географски факултет, 1993.
- Брезник Душан**, Дугорочан развјитак становништва Југославије и нека поређења са становништвом света, „Статистичар“ бр. 10, Београд 1982.

СВЕТЛАНА РАДОВАНОВИЋ

REGIONAL AND ETHNIC DISPROPORTIONS IN NATURAL MOVEMENTS OF THE POPULATION OF SERBIA

S U M M A R Y

The neglection of the importance od natural movement of population caused in the Republic of Serbia a numerous of controversies in demographic development. Because of that, it could happen that in the scopes of the same country, under the same conditions of political and social-economic structure, expressive characteristics of demographic development become divergent reproductive behavior of Christian and Muslim population. That is how in the largest part in the country in which dominate Christian population (Vojvodina and the largest part of Central Serbia) for a lot of years population is on the edge of biological depopulation, while in the some time in the Southern Serbian province, population of Albanian nationality is reproduction with almost the intensity as the population of Asian and Islamic countries. Since 1991. absolute carriers of national regeneration of population of Serbia state (Republic of Serbia) became its cultural civilization alien national minorities and ethnic groups (Albanians, Muslims of Raška region, Gipsies).

ГЛАСНИК ГЕОГРАФСКОГ ДРУШТВА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ
HERALD OF THE GEOGRAPHIC SOCIETY OF THE REPUBLIC OF SRPSKA

ГОДИНА 1997.

Year 1997.

Свеска 2

Волуме 2

Оригиналан научни рад
ANDRZEJ LISOWSKI*

ДЕЗИНТЕГРАЦИОНЕ И ИНТЕГРАЦИОНЕ ТЕНДЕНЦИЈЕ
У САВРЕМЕНОЈ ХУМАНОЈ ГЕОГРАФИЈИ*

The tendencies for desintegration and integration in contemporary
human geography

Преглед садржаја. Овај рад је покушај презентације дезинтеграционих и интеграционих тенденција у савременој хуманој географији (друштвено-економској) на основу польске и енглеске литературе о овом предмету. Представљене су актуелне концепције подјеле те дисциплине, условљености процеса дезинтеграције и приједлог ограничења прекомјерне сегментације хумане географије

Увод

Још до половине прошлога вијека географијом су се бавили универзални истраживачи чији је предмет истраживања била различита проблематика из области физичке географије, хумане географије, регионалне географије и картографије. Такав широк хоризонт интересовања представљали су, поред осталих D. Stamp у Великој Британији и E. Romer у Польској. Подјела географије научне дисциплине постала је неизбјежна због сталних продубљивања географских знања. Постепено су се издвајале нове субдисциплине које су временом подлијегале даљој сегментацији на уже предметне специјалности. Сада говоримо о систему географских наука више него о географији. Тако 1952. на три организациона нивоа Међународне географске уније (комисије, радне групе и студијске групе) дјеловало је само девет специјалних истраживачких скупова, а 1988. већ 42 таква скупа (Goodchild i Janell 1988, Kostrowicki 1989).

Прогресивна специјализација у науци је условљена потребом повећања ефективности истраживачког рада и актуелним друштвеним потребама за одређеним апликативним радовима, понекад веома уско омеђеним. Интерназивна тематска, теоријска и методолошка дезинтеграција може, ипак, имати негативне аспекте.

Може довести до слабљења унутрашњих веза дисциплине, а у крајњем случају до гubitка идентитета. Сада у приликама ограничених средстава за

*Овај рад публикован је у часопису PRZEGŁAD GEOGRAFICZNY, том XVIII, свеска 3-4, WARSZAWA страна 317-333, 1996, у издању Института за географију и просторно уређење Польске академије наука.

Редакција срдечно захваљује господину проф. др Анџеју Лисовском на љубазној сагласности да овај рад објавимо и у нашем часопису. Преводилац Милош Д. Мишковић.

развој науке и критичких друштвених оцјена њених достигнућа (Holton 1993), „разбијање“ дате науке може отежати борбу за легализацију цијеле дисциплине и ојачати узајамни ривалитет њених репрезентаната и одржавања високог статуса само властите специјализације.

Процес дезинтеграције јако се истиче у другој половини овога вијека, нарочито у друштвено-економској географији или хуманој географији (Mazurkiewicz 1994).¹⁾ У Польској се примјењују терминопојмови, систем физичкогеографских наука и друштвено-економска географија, што сугерише јединство тога дијела географских наука. Институционализирана специјализација у польској хуманој географији је релативно млада појава. Формалну специјализацију на универзитетским студијама у Польској уведена је у оквиру физичке географије још 1926. године, међутим, у хуманој географији (онда економској географији) - тек 1956. године (Leszczycki 1956). Ипак, тридесетих година могуће је било уочити појаве плурализма у польској хуманој географији, што се изражавало теоријским и методским концепцијама Stanisława Nowakowskog с једне стране и Bogdana Zaborskog и Antonia Wrzoseka с друге (Dziewonski 1989).

Дезинтеграциони процеси су типични за низ научних дисциплина али увијек су изазивали неспокојство у географији (Johnston 1983, 1986, 1991, Taylor 1986, Исаченко 1986, Dear 1988, Goodchild i Janelle 1988). Већ сто година раније В. Докучајев је упозорио да прекомјерна специјализација пријети дисперзији географије у друге науке (Исаченко 1986). Основа бојазни пред губитком самосталности као последици специјализације била је, осим тешкоћа у постизању сагласности око специфичности предмета истраживања, популарност унитарног модела дисциплине, којој се до данас приписује функција интеграционе дисциплине знања о Земљи (Goodie 1986). Професор S. Leszczycki (1956) подсјетио је, да се је у међуратном периоду сусрео са мишљењем да права географија само антропогеографија, јер физичка географија чини већ скуп субдисциплина. Подјеле у географији двадесетих и тридесетих година у земљама англојезичког подручја биле су један од главних узрока ниског ранга географије као дисциплине која се предавала на универзитетима (Unwin 1992). Та страховања из временске перспективе могу се узети као основана. Географске науке изгубиле су свој историјски монопол на информативну функцију у друштву, а простор и географска средина постали су предмет интересовања других научних дисциплина. Парадокс је, да су географи, који су се до недавно осјећали одговорним за постојање просторног фетишизма, током осамдесетих година акцептирали нове концепције простора које су дошли из друштвених наука (концепција друштвеног стварања простора).

Сами географи не избегавају институционалну дефиницију својих ин-

¹⁾Z Rykiel (1991a), прихватавајући као критеријум модел објашњавања примијењиван на датој етапи развоја дисциплине, поистовjeђује „друштвено-економску географију“ са хуманом географијом и уз њу позитивистички модел објашњавања. Међутим, друштвена географија представљају или персоналистички (хуманистички) или структуралистички модел објашњавања. L. Mazurkiewicz (1994) веже терминопојам „друштвено-политичка географија“ са моделом хумане географије познате у географској пракси СССР и земаља источне и средње Европе. Одредница „хумана географија“ везује се за традицију польске и европске географије, изражава људску надређеност у истраживању географске средине човјека и краћи је термин.

тересовања, сагласно томе да је географија то чиме се баве сарадници географских института који се називају географима. Искључив поглед изнад је осамдесетих година M.E. Eliot Hurst (1985) сматрајући да постоји само једна друштвена наука, а њена потјела не дисциплине (међу које спада и хумана географија) је израз редукционизма, сметња која отежава познавање друштвених појава и процеса због измишљања пажњи истраживача важних друштвених релација. Andrzej Piskozub (1994) види могућност хумане географије као географију културе у њеној симбиози са историјом и у заједничком настојању ка временскопросторној синтези.

Подјела хумане географије

Преглед декларисаних специјалности од стране око 6000 чланова Друштва америчких географа садржи 37 различитих географских специјалности (43 у 1995. години), од којих 20 се може сврстати у хуману географију (Goodchild i Janelle 1988, Dear 1988). Савремени географи ријетко предузимају пробе систематизације структуре појединачних дисциплина на такав начин као што је то извршио на пример S. Leszczycki (1962). Не постоји општи прихваћена тематска подјела савремене хумане географије на субдисциплине и специјалности. То би могло свједочити о основаности споменутих погледа M.E. Eliota Hursta, али R. J. Johnston (1984) сматра да је то прије доказ недостатак предметне и методолошке концепције дисциплине.

Предложене подјеле најчешће упућују на класификацију друштвених наука, прихватајући као главне (приоритетне према M.J. Dear-у 1988) субдисциплине економску географију, друштвену географију, политичку географију (Johnston 1986, 1991, Dear 1988) и историјску географију (Johnston 1983). Из радова пољских географа произилази да се они опредјељују за дихотомијску подјелу, истичући економску географију и друштвену географију као основне субдисциплине друштвено-економске географије (Rykić 1991a, Liszewski 1991, Mazurkiewicz 1994). Економска географија обухвата све ванекономске сфере живота и дјелатности човјека, у оквиру тога географију становништва и насеља, мада тако широк обухват може изазвати подозрење (Gregson 1993, Liszewski 1991)²⁾. U. Varjo (1981) осим економске географије издвојио је још физичку антропогеографију, дисциплину на пограничју физичке географије и хумане географије, која се бави позицијом човјека у екосистемима (Zimmerer 1994). Остаје дискутабилно у тим класификацијама мјесто географије културе, експанзивне у посљедње вријеме, коју R.J. Johnston (1983) укључује у друштвену географију, али U. Varjo (1981)

²⁾Појам друштвене географије може се сасвим основано односити на цијelu савремену хуману географију. У свјетлу теорије територијалног друштвеног система (Chojnicki 1988) хумана географија је усмјеравала пажњу на три основне релације које вежу тај систем. Ипак у различitim историјским периодима дисциплина која је одређена актуелним друштвеним потребама давала је већи значај одређеним релацијама. Почетком текућег вијека хумана географија као антропогеографија бавила се је више природно-еколошким релацијама него друштвеним трансформацијама, а као економска географија средином вијека тежиште је усмјерила на трансформационе релације (нарочито на производно-материјалне). Концем вијека као друштвена географија концентрише се на друштвене и трансформационе релације (посебно на културне и политичке), посвећујући (мимо декларације) знатно мање пажње природно-еколошким релацијама (Lisowski 1989).

указује да је та дисциплина чинила дио географије културе. У прошлости је поистовећивана хумана географија са географијом културе - културе у широком значењу (посебно у САД и у Њемачкој). Подјела географских наука на оне које се баве природом и културом има својих присталица и данас (Piskozub 1994). У суштини све класификације показују се вјештачким. Према мишљењу N. Gregsona (1993) у британској географији сада се примјењује брисање између економске и друштвене географије и тенденција ка проширењу у оквиру друштвене географије проблематике стварне географије културе. Друштвени географи усмјеравају своју пажњу ка друштвеној свјести и културним кодовима територијалних скупина, показујући мање интересовање другим друштвеним релацијама и друштвено-просторним структурама, које изазивају живо интересовање напр. представника друштвене географије индустрије (Massey 1984).

Помоћним средством за извјесно срећивање подјела у хуманој географији може бити концепција територијалног друштвеног система Z. Chojnickoga (1988). Постоје три основне релације које формирају структуру тога система: а) релације и друштвена дјеловања која се одвијају међу људима, међу људским групама или међу друштвеним подсистемима; б) трансформационе релације (између људи и материјалних објеката) обухватају дјеловања која се заснивају на преобликовању природне средине или материјалних објеката или пак њиховог стања у објекте употребног облика; ц) природно-еколошки утицаји (човјек-природна средина-човјек). Та три типа основних релација одговарају подјели хумане географије на три основне субдисциплине: друштвена географија, економска географија и антропогеографија (физичка антропогеографија према У. Варјо 1981 - одговара физичкој антропологији у систему друштвених наука у САД).

У оквиру друштвене географије (*sensu largo*) могуће је издвојити уже дисциплине које је сагласно типологији релација и друштвених дјеловања могуће назвати: а) друштвена географија (*sensu stricto*), бави се релацијама досезања до добара и услуга и учешћем у друштвеној дјелатности; б) географија културе (релација комуницирања одређеним језиком или кодом), ц) политичка географија (релација управљања и контроле). Истовремено, трансформационе релације имају карактер не само производно-материјални (економска географија) него културни (географија културе) и руководно-управни (политичка географија, чије зависности дају економској географији *sensu largo* „друштвени“ карактер.

Поред главних субдисциплина хумане географије постоје бројне у же специјалности, које је тешко укључити у неке од поменутих субдисциплина јер узимају у обзир аспекте средине и просторне економске процесе, друштвене аспекте, политичке и економске условљености (на пр. географија градова, географија туризма). У називима неких специјалности често нема ријечи „географија“ (Dear 1988, Goodchild и Janell 1988). Емпиријска и теоријска достигнућа тих уских специјалности веома су хетерогена. Према подјели хумане географије (Encyclopædia Britannica, том 19, страна 882-884, 1991) основне дисциплине, поред економске географије, географије културе, друштвене географије (укупно узевши) и политичке географије су: географија становништва, географија градова, географија културе, медицинска географија и историјска географија.

Међу члановима Друштва америчких географа највише репрезентаната-

та имала је: географија градова, географија културе, економска географија и историјска географија. Као једну од трију специјалности које су биле предмет интересовања навело је сваку од тих субдисциплина преко 10% чланова Друштва (Dear 1988)³.

Условљености дезинтеграције

Процес дезинтеграције подлегао је убрзању половином шездесетих година (Harvey 1990b). Значајна сегментација хумане географије била је изазвана непосредно трима чиниоцима. David Harvey (1969) у свом позитивистичком манифесту тврди да теорија у географији има изведени (derived) карактер, што значи да су објашњења у географији формулисана на основу зачона и теорија преузетих из сродних наука датим географским дисциплинама. Акцептација позитивистичког узора објашњавања присилила је географе да користе у широком обиму методолошку и теоријску достигнућа других наука. У правцу веће тематске специјализације географе су поспјешивали спонзори ради изrade радова који су прикладни у пракси друштвено-економског живота. Најзад, посљедњи чинилац дезинтеграције је акцептација трију равноправних концепција спознаје (и бављења науком) које задовољавају различите друштвене потребе (Habermas 1978, Chojnicki 1985, Unwin 1992). Емпириско-аналитичке науке, чија је методолошка основа позитивизам, реализују технички интерес друштва, заснован на настојању да контролише и предвиђа објективне процесе. Историјско-херменеутичке науке реализују практични интерес чији је циљ утврђивање споразумијевања међу људима путем узајамног разумијевања интенције дјеловања. Најзад, фундаменталне науке подмирују еманципационе потребе различитих субјеката анализирањем противријечности између науке и човјековог дјеловања. Пораст значаја тих двију посљедњих концепција бављења науком је израз реализације три основна циља савремене научне револуције: а) кориговање грешака технократских парадигмата којима се служи емпириско-аналитична наука б) представљање проблематике савременог свијета у глобалним релацијама, узвеши у обзир све међу собом повезане чиниоце ц) подстицање развоја плуралистичке науке у глобалном смислу, узимајући у обзир и друге, не само западне парадигме (Mushakoji 1989, стр. 11).

Модели структура и просторних процеса стварани у емпириско-аналитичној концепцији науке показали су се мало примјерени стварности. Резултат тога стања хумана географија постепено је себи присвојила двије остале концепције науке путем социологизације и хуманизације дисциплине (Chojnicki 1985, Rykiel 1991a). Увођење нових филозофско-методолошких оријентација (структуралистичке и хуманистичке) омогућило је хуманој ге-

³⁾ Питање систематике хумане географије нема карактер академске дискусије. Група за ојјену организације и академског студија географије именована од Комитета географских наука Пољске академије наука (под водством проф. др hab. Andrzeja Rychlinga), бави се поред осталог силуетом професије географа. У Варшави 1995. предложено је пет специјалности у вези са хуманом географијом: географ специјалиста у области политичке географије, географ специјалиста у области географије туризма, географ урбаниста, географ специјалиста у области просторне организације и просторног планирања и друштвено-економски географ. Имајући у виду тешкоће таквог посла, треба ипак потврдити, да уз јако узак обим код првих трију специјалност, друштвено-економски географ у овој подјели функцира као интегратор - теоретичар (већина апликативних валора садржано је у специјалности која се односи на привреду и просторно планирање) или специјалиста из сваке субдисциплине за коју није било мјеста у овој класификацији.

ографији да се ослободи од економског детерминизма и просторног фетишизма, што значи приписивање економским чиниоцима и простору (удаљености) изузетне улоге у обликовању географске средине и опхођења човјека. Ипак, то подруштвљавање помакло је интересовање географа на друштвене процесе и епистемологична питања, проблематику, која је често далека од до сада истраживаних облика и производа материјалне дјелатности човјека (трансформацијске релације), што је продубило јаз између физичке и хумане географије. Није случајно што су се холандска физичка географија и хумана географија (друштвена) сепарирале институционално још на почетку овог вијека (1907), јер ова посљедња (у Амстердаму) имала је јаке везе са социологијом (van Passen 1984). Интерес за епистемологична питања побуђивао је у почетку отпор неких географа, резонујући здраворазумски, да се географија бави материјалним свјетом, а не уобразиљама географске средине (Лавров 1979, Исаченко 1986). Постојећа концентрација истраживача на питања друштвене комуникације и интерпретације географске средине изазива већ неспокојство самих друштвених географа, указујући на неуважавање других типова друштвених релација. (Smith 1990, Gregson 1993).

Пораст значаја радова који имају апликативну вриједност у хуманој географији био је у задњим деценијама од велике користи, али географи који имају радикалне погледе сматрају, да хумана географија након другог свјетског рата, и на Истоку и на Западу, показује конформизам, афирмишући постојање друштвено-економских структура, у чemu се показао помоћним позитивистички модел објашњавања изbjегавајући валоризацију (Elio Hurst 1985, Peet i Thrift 1989b, Rykiel 1991a). Државне институције показивале су интересовање за различите студије дијагностичког карактера и експертизе у оквиру просторне организације, помоћне у привредном и просторном планирању. Ти радови тек седамдесетих година након доминирајућих економских аспекта почели су узимати у већем степену у обзир друштвене аспекте, затим политичке и еколошке. Појава проблематике која није само макроскопска у простору него и микро релацијска довело је до постепеног развоја еманциповане хумане географије, усмјерене на идентификацију конфликата и критику других дисфункционалности просторних структура и географске средине са становишта различитих корисника.

Постмодернистички спознајни програм као да брише вишегодишње напоре поклоника позитивистичке оријентације, која је са знатним закашњењем вратила хуману географију на колосјек стварног развоја већине наука (Harvey 1969). Доминација позитивистичке методолошке оријентације условљавала је интеграцију дисциплине која се све више разликовала тематски и теоријски. Сам постмодернизам није јасно омеђен - означава стил у умјетности, епоху у историји културе, друштвену формацију, етапу развоја капитализма, методу познавања стварности (Dear 1988, Harvey 1990a, Baumal 1991, Chojnicki 1993).

Географи су се заинтересовали постмодернизмом након чланка F. Jamesona (1984), који је показао да досадашња просторна и временска организација друштвеног живота налаже прилагођавање промјенама организације облика и структура производне дјелатности (еластична производња и акумулација, развој малих производних јединица и експанзија услужног сектора уместо индустрије), у условима брзог темпа живота и тока информација, скраћивање баријера удаљености захваљујући развоју транспорта и телеко-

муникација. То питање шире је представио D. Harvey (1990a, 1990b) као компресију времена и простора. Он уважава постмодернизам, слично као F. Jameson (1984), за наредну етапу развоја капитализма. У свјетлу анализе техничко-економских и културних аспеката постмодернизма, његова неодређеност је социотехничко средство (политичких елита?) у току реструктуризације капитализма. Због високих друштвених трошкова трансформације и немогућности понуде друштву јасне визије будућности у облику „посљедњег циља"⁴, да би се ограничили унутрашњи и вањски конфликти слаби се контрола друштвених субјеката, акцептирају се све одлике и легитимишу различити облици интерпретације стварности. Према мишљењу Z. Baumana (1991) постсадашњост (постмодерна) је већ (!) обликована друштвена формација у високо развијеним земљама након периода модерне, чија временска цезура обухвата период од краја XVIII до друге половине текућег вијека. У постмодерном периоду људи дјелују у друштвеној средини без компактности, равнотеже, без универзалних модела и норми понашања у приликама велике аутономије субјеката и њихове ограничени контроле. Људи се налазе у сталном кретању, у случајним и тренутним интеракцијама. У вези са тим стање средине је случајно и није га могуће одредити помоћу алгоритама који би детерминисали наступајућа збивања.

Као метода спознаје постмодернизам истиче да је језик којим описујемо стварност изван контроле и нераскидиво је везан са различитим приступима који су битни за наша истраживања. Најзад, стојимо пред проблемом прихватавања различитих интерпретација истих појава, што води „интерпаративском дијалогу" (Mushakoji 1989). „Постмодернистичка епистемологија руши увјерење позитивиста, да теорија одражава стварност и замјењује је са дјелимичним и релативистичким гледањем које подвлачи случајни и медијацијски (mediated) карактер грађених теорија". (Dear 1994, стр. 4.)

Постмодернизам у хуманој географији налази свој одраз како у пробавању разумијевања нових друштвено-економских појава, као и у примени новог спознајног програма (Chojnacki 1993, Dear 1994). То понекад доводи до забавних ситуација где су као постмоденистички цитирани радови (више с обзиром на тематику него на методолошки приступ) тих истих аутора, који су апсолутни критичари присталица постмодернизма (Dear 1994)⁵. Предмет

⁴⁾Постмодернизам враћа значај цикличне интерпретације историје подржавајући линеарну концепцију времена и идеју прогреса. Јеврејско-хришћанска филозофија истиче да је историја човјека омеђена двјема непоновљивим збивањима: почетком (стварање свијета) и крајем (страшни суд). Између тих двију временских тачака траје историја трошења почетног стања савршенства (раја), а затим слиједи тражење пута спаса (ходочашће од Земаљског до Небеског града, према св. Аугустину). Слична визија историје се јавља и у материјалистичкој филозофији Просвјетитељства. Историја траје од „великога бума" у космосу до посљедњег циља, којим је срећно друштво, како је истакао Маркс. Та „лирска концепција напретка" оборена је због нарастања различитих баријера за општу глобалну модернизацију и продубљујућих супротности између економског развоја и морала друштва чега се бојао још Кант (Aseniero 1989, Heguev 1990a). Према D. Bella-у недефинисаност постмодернизма везана је са чињеницом да у техничко-економској сferи (заједно са аналитично-смиријском науком), такође у политичкој сferи (са распострањењем идеје демократије) промјене имају више линеарни карактер, док у култури доминирају повраци ка трајним ванвременским вриједностима и самоограничењу (Dziamski 1991).

⁵⁾M. J. Dear (1994, стр. 7) међу три основна проблема која су разматрана у оквиру постмодернистичке хумане географије након 1989. наводи: а) културни пејсаж и креирање локалитета; б) економски пејсаж постфордизма и еластична специјализација, нарочито релација глобализам - локализам и нова територијална подјела рада; ц) дискусија о теоријским и филозофским темама, посебно о проблемима простора и језика; д) проблеми представљања простора у литератури, картографији и умјетности; е) постмодернистичка политика; ф) обликовање идентитета друштвених група; г) релације човјек-географска средина, нарочито у контексту здравља човјека.

интересовања постмодерниста је свестрана интерпретација људске егзистенције, повезана са критиком структура обликованих у модернизму. У хуманој географији већа се пажња посвећује разликама него друштвеним и просторним сличностима. Са резервом су третирани сви покушаји уопштавања (Dear 1988, 1994, Gregory 1989, Unwin 1992). За спознајно вриједне сматрају се компарације различитих интерпретација географске средине, различити начини њеног разумевања и валоризације, а не истраживање његових објективних форми и структуре, како је то била пракса у оквиру позитивистичке оријентације.

Такав правца развоја хумане географије одражава пораст значаја концепције науке која реализује практичне и еманципационе интересе друштва, као дисциплине која олакшава комуникацију међу различитим субјектима и критички анализира обликовање географске средине у прошлости. Прије усвајања позитивистичког модела објашњавања хумана географија није постигла висок друштвени ранг, као дисциплина са високим вриједностима њених погледа, међутим, пораст ранга социјалогије тридесетих година услиједио је захваљујући концентрацији пажње те дисциплине на кризне појаве у друштву (Sztompka 1991). У недавној прошлости досљедном сарадњом економске географије са сродним наукама дошло је до нових дисциплина, чије су се дефиниције мало разликовале од дефиниције предмета истраживања економске географије или су изразито експониране апликационе вриједности (regional science, просторна економија). Ујакој подруштвљеној хуманој географији изгледа то мало вјероватно с обзиром на веће традиције/сродних друштвених наука у истраживањима еколошких и просторних аспеката друштвеног живота (културна антропологија, социологија града, психологија средине). За будућност хумане географије конкуренција од стране других наука је већа опасност него дезинтеграција њеном оквиру.

Постмодернистички пут ка јединству?

Према мишљењу R.J. Johnstona (1986) развој хумане географије у земљама енглеског језика наступио је изразито цијеном њеног јединства. Истовремено поред те сегментације истраживачка проблематика концентрише се и даље на традиционалне проблеме, на врелацији човјека и географске средине и просторну организацију дјелатности човјека. „Јединство хумане географије озбиљно је угрожено не сегментацијом која је омогућавала да се географији баве прикладним темама за истраживање него неспособношћу да се расправља о томе шта је суштински сегментација и како ју је потребно повезати са холистичким приступом“ (Johnston 1986, стр. 451).

Сада се могу издвојити најмање три правца интеграције хумане географије. Један од тих путева је одређивање приоритетних субдисциплина и тема истраживања интердисциплинарног карактера које су атрактивне с обзиром на апликативне вриједности или шансу за конципирање теорије (Dear 1988). Мада се за приоритетне субдисциплине у теоријским разматрањима узимају економска географија, друштвена географија, и политичка географија (Dear 1988, Johnston 1986, 1991), анализа за припадност у специјализираним истраживачким групама Друштва америчких географа је показала да улогу интелектуалног и техничког интегратора у цијелој географији, с обзиром на обим и број узајамних повезаности са другим специјалностима,

могу испунити прије свега примијењена географија, историјска географија (недовољно цијењена у Польској) и картографија (Goodchild и Janelle 1988). Овај факат представља задизљујућу потврду спознајног програма постмодернизма, који ставља акценат на практичну корист истраживања и усавршавање комуникације међу људима. Истраживачки проблеми који могу интегрисати различите субдисциплине за праксу друштвено-економског живота су слиједећи: друштвено-економска реструктуризација и промјене у територијалној расподјели рада у условима еластичне производње и акумулације, подстицање локалног развијатка, оптимално управљање природним и антропогеним ресурсима, обликовање локалитета и пејсажа, културни аспекти човјек - природна средина, обликовање својствености различитих субјеката (нарочито мањина) у мијењајућој стварности (Peet и Thrift 1989a, Dear 1994). У теоријској сфере највеће су наде полагане у истраживање организације свакодневног живота човјека у просторној микроскали и теорији структурализације A. Giddensa (1979, 1984). Дефинисање механизма повезивања између „биографије“ људске јединке јединствене и друштвених макроструктура на основу временских и просторних параметара требало би да буде суштински прилог хумане географије теорији друштвених наука, теорији која покушава ускладити противријечности између редукционизма и антиредукционизма (Gregory 1986, Маик 1988, Eyles 1989).

Ако хумана географија присваја себи позитивистички парадигмат, велике наде су полагане у јединствену методологију и статистичке методе („нумеричка револуција“) као основу интеграције дисциплине. Доминирајућа у позитивистичкој парадигми, функционална и системска објашњења изгубила су, ипак, на значају у корист структуралистичких приступа, уклањајући сагласно духу постмодернизма детерминистичке моделе стварности (Baumgart 1991, Unwin 1992, Маик 1992). Слично као у прошлости статистичким методама, сада се извјестан интеграциони значај приписује географском информационом систему (Mazurkiewicz 1992). Присташе постмодернизма имају, ипак, супротно мишљење. Сада људи и институције дјелују у друштвеној средини која се не може мјерити категоријама функционалности и дифункционалности. Необична динамика друштвених појава чини их статистичком анализом бескорисним. За одређивање стања средине суштинско значење могу имати појаве статистички уопште неухватљиве. (Baumgart 1991).

У периоду модернизма различите филозофско-методолошке оријентације функционисале су у основи независно једна од друге. Дијалог између представника различитих оријентација био је ријетка појава. Због тога у условима лагодне интелектуалне толеранције истраживачи су се опредјељивали за методолошки ригоризам заснован на одређеним филозофским премисама. Посмодернизам одбацујући хегемонију било какве оријентације ослонио се на конфронтацију разних интерпретација средине, рушећи онтологијске основе различитих теорија спознаје. (Dear 1988). Бојазан географа пред трансформацијом дисциплине у бесконачној игри интерпретације географске средине помоћу различитих језика, онемогућавају према мишљењу критичара постмодернизма било какво конструктивно дјеловање, усмјеравају представнике различитих филозофско методолошких оријентација на тражење путева компромиса управо у методолошкој сferи. Такву тенденцију уочио је већ на прелазу 70. и 80. година R.J. Johnston (1983) у географији времена. Ради избегавања прекомјерне дезинтеграције појава теоријског и методолошког еклектизма је неизбежна, мада је то требало да буде инте-

грисани и критички еклектизам који дозвољава повезивање у логичну цјелину нове појаве и њихову интерпретацију са претходно достигнутим знањем (Dziewonski 1989). Представници позитивистичке оријентације хуманистичког мјерила и оцјене својих истраживања (Domanski 1977, Chojnicki 1985) прихватају становиште да су мјеста и региони одраз општих појава и процеса (Johnston 1986). Географи цијенећи значај постмодернизма који наглашава вриједност конфронтације разних визија за развој хумане географије суgerишу увођење неких универзалних критерија оцјене у дијалогу парадигми, декларишући се као присташе „умјереног постмодернизма“ (Dear 1988) Л.Берг (1993) указује на недостатак у стварности оштрих разлика између модернистичких и постмодернистичких становишта у хуманој географији. Уочава се могућност приступа „између“ (between), који има своје мјесто у филозофији Канта, у објективном идеализму младог К. Маркса и концепцијама ситуационог и дјелимичног знања.

Најзад, последњи пут интеграције повезан са традицијом географије јесте преферирање истраживања извјесних просторних цјелина које одражавају просторну организацију човјекове дјелатности. Позитивистичка оријентација предлаже изражену универзалну концепцију просторне цјеловитости у форми територијалног друштвеног система (Chojnicki 1988), који може бити заједничка онтологска основа за различите методолошке приступе (Maik 1992). Могуће је примјетити и извјесну ренесану концепције регије (Rykiel 1991б) - не постоји потреба "нове регионалне географије" или прије "регија у географији" у облику регионалних студија". (Johnston 1991, стр. 132). Традиционални регион у макроскали (континент или земља) не може бити евентуална основа интеграцији дисциплина. Анализа различитих интересовања репрезентантата традиционалне регионалне географије у Друштву америчких географа је показала, да су у поређењу са представницима неколико истраживачких група (speciality group) у малом степену заинтересовани проблематиком других специјалности (Goodchild и Janell 1988). Посебно интересовање побуђује сада регион, који се може назвати именом друштвени (Gilbert 1988). Регион је интерпретиран као настањен простор са одговарајућим мјестом у друштвеној подјели рада, што има суштинско значење за услове живота и могућност развоја дате друштвене скupине (територијална подјела рада). Основа идентификације друштвеног региона може бити такођер специфични збир културних релација између друштвене групе одређени простором (територијални идентитет), или - дани простор испуњава улогу стимулатора друштвених интеракција, који ствара и репродукује осјећај повезаности друштвене групе (друштвени простор).

Друштвене интерпретације региона су блиске концепцији мјеста. Људи су актери ситуирања у одређеном часу, на одређеним мјестима, те захваљујући томе формирају свој територијални идентитет. У интерпретацији A. Giddensa (1984, стр. 118), мјесто (locale) је „физички регион који је дио становишта (setting), где се одвијају друштвене интеракције, има границе и омогућава концентрацију интеракција на један или други начин“. Мјеста (у смислу локалитета) творе вишеслојну хијерархију просторних јединица различите територијалне и друштвене величине. Према M.E. Deага (1988) географски регион или мјесто (locale) је такођер средство које омогућава комплексно истраживање економских процеса (производња, размјена, дистрибуција), политичких (управљање, конфликти), и друштвених (друштвене интеракције).

Изгледа да концепција мјеста (локалитета), иако представљена на различит начин, најљепше одражава еклектизам савремене хумане географије, која покушава повезати објашњења објективних форми и структура средине и њихово разумијевање у свјетлу људских искустава (Unwin 1992, с. 186-188, 210-211). R.J. Johnston (1991) сматра да, мериторно извршена истраживања локалитета као и региона, узејши природну средину, производе материјалне дјелатности човјека, релације и друштвена дјеловања, омогући ће да се изbjегне прекомјерна сегментација истраживачке тематике. Такођер D. Harvey (1990б) повећано интересовање за концепцију мјеста (*place*) сматра основаним. Већа слобода дјелатности међународних корпорација у глобалном мјерилу повратила је значај квалитета конкретних локалитета (локализација) за еластичну привредну дјелатност, но осим тога локалитет игра велику улогу у обликовању идентитета територијалних јединица и друштвених група које се налазе под пресијом брзих промјена друштвено-економске структуре и тенденција унификације у сferи културе. На крају тврди да је „локалитет“ само проба да дисциплина добије „фикцијално осјећај идентитета“ у периоду необично брзих промјена истраживачких концепција, где географ ако не публикује нову књигу сваке друге године постаје непознат академској друштвености (Harvey 1990б, стр. 421).

Закључак

Савремена дезинтеграција хумане географије јединствена је у историји географске мисли - „из јединства појавила се различитост, а из различитости плурализам“ (James и Marti, 1978, стр. 200). Интерпретације тога плурализма су различите. Постоје географи који у њему досежу до извора, или до извјесних традиција са почетка овог вијека (Ley 1977, Јелонек 1991). Помињана је хумана географија P. Videla de la Blache-a, чикашка школа, америчка и њемачка истраживања културног пејсажа и холандска социографија. Предложени основни правци који омогућавају интеграцију дисциплине у суштини не одступају од историјског наслијеђа географске мисли. Даље, представници позитивистичке оријентације сматрају, да позитивистички трон хумане географије не може бити оборен, једино у погледу интерпретације постојаће антипозитивистички филозофско-методолошки приступи (Hay 1979, Chojnicki 1985). Присталице радикалних промјена очекују дедоминацију хумане географије структуралистичким и хуманистичким (персоналистичким) приступом, што би преобликовало дисциплину у осовину интердисциплинарне друштвене науке (Gregory и Urry 1985, Eliot Hurst 1985, Eyles 1989)⁶.

⁶⁾Искуства човјечанства у овом стољећу умањила су ауторитет науке, што се види, поред остalog, у предузимању проба ограничавања примјене неких достигнућа науке у пракси, на пр. у области генетике. Савремени истраживач губи функцију легислатора истине у корист интерпретатора брзих промјена стварности (Baumian 1991). D. Harvey (1990a) сматра, ипак, да је посредернизам само „посебна врста кризе“ модернизма који ће се наставити. У то није потпуно ујерен физичар Г. Холтон (1993) подсећајући, да је прелом стољећа период јачања пресије јако ирационалних визија свијета и израз „кризе објективизма“. Постављајући драматично питање - да ли традиционална наука (емпириско-аналитичка) може бити у центру савремене културе? - допушта три сценарија будућности: а) експериментишемо сада само са романтичним бунтом ирационалне визије свијета; б) ирационалне визије стварности које ће надаље јачати; ц) појавиће се трећи пут, нешто као конгломерат филозофије истока и запада, чега је представник коегзистенција бављења медицином у неким медицинским академијама на Западу.

Те интерпретације су појаве неспокојства типичног за епоху постмодернизма - да ли је нова ситуација повратак прошлости или већ потпуно нова вриједност? (Dziamski 1991). Постмодернистичка деконструкција има рефлексни карактер, намјеравајући испољити нека суштинска значења из објашњене стварности, што је традиционални појмовни систем покушао прикрити или уклонити. Извјесна склоност географа ка истицању већег значаја извјесних проблема или методолошких приступа супротна је постмодернистичком програму спознаје. Он допушта велику произвољност и еклектизам (што је афирмација прошлости), али се критички односи на појаве доминације, настојању за уједначање и потпуно систематизирање. То је и континуитет и прекид са прошлочију. Карактеристична црта постмодернизма је динамичан карактер идентитета субјекта са својством „самопостојања“, али без карактеристичне за модернизам намјене, на основу које би цијенио смисао дјеловања (Bauman 1991, стр. 14). Идентитет нове хумане географије није јасно дефинисан (Maik 1992). Слободно је конструисан методом проба и грешака, а мјера до које би било могуће поредити њен развој не постоји. Тешко је такођер одредити јасно трасирани правац тога развоја. Дијалог парадигма не одговара кумулативној а ни акумулативној (научна револуција) концепцији развоја науке. Постмодернизам је усмјерио хуману географију на колосјек развоја савремених друштвених наука и наметну потребу критичког осврта на релације између географских знања и друштвених практика.

Најраније постмодернизму је подлегла литература и друге гране науке, форме активности тијесно везане са свакодневним животом, са индивидуалном потрошњом, тамо где су у већем степену вриједности рада биле оцијењиване од консумената, а не од експерата који представљају одређене парадигме. Та врста арбитра била је обично неуважавана у науци. Јавност науке били су прије свих ученици. Они су давали последњи суд о вриједности радова. (Kuhn 1986). Савремено друштво је посумњало у могућност уклањања у могућој за предвиђање будућности вјечних друштвених питања (глад, убиства, друштвене патолошке манифестије) и стваралачку моћ „једино основаних“ модела организације друштвеног живота. Пажња људи усмјerenе је на то што се непосредно тиче, што се дешава у најближем сусједству и сада. Друштвени *image* (имиџ) географије има сада много веће значење за развој дисциплине него што је имао у прошлости, јер није мање важно од „дијалога парадигми“ уклањање баријере између традиционалног научника и обичног човјека (Mushaković 1989). Друштвеноекономска реструктуризација прихваћена је као изузетно важан друштвени проблем (адаптација човјека у складу са брзим промјенама), појава нових географских специјалности које су усмјерене на верификовање досадашњих процеса обликовања географске средине, организацију простора и интерес за болна друштвена питања - све то ефектно сједочи о еластичном прикладном поступању географије у одговору на тражење погенцијалних корисника географских радова (суда не само државних спонзора). Због тога, изгледа, да концептисање пажње, хумане географије на уже проблеме апликативног карактера (по природи интердисциплинарне, контекстуални и просторно ограничени) може у већем степену допринијети институционалном јединству дисциплине него чињеница приближавања географској метатеорији, чију је појаву предвиђао концем шездесетих година David Harvey (1969). Сада он сугерише да човјечанство мора једноставно преживјети „кризу специјалне врсте“ модернизма (Harvey 1990a, стр. 116).

LITERATURA

- Aseniero G. 1989, Filozofia dewelopmentalizmu, (w:) J. Danecki (red.), Polska 2000. Przeglad zagranicznej literatury prognostycznej. Cele, procesy i wskazniki rozwoju. Ku dialogowi paradygmatoów, I/XII/1989, s. 27-42.
- Bauman Z. 1991. Socjologiczna teoria postmodery, (w:) A. Zeidler - Janiszewska (red.), Postmodernizm w perspektywie filozoficzno-kulturoznawczej, Instytut Kultury, Warszawa, s. 7-25.
- Berg L. 1993, Between modernism and postmodernism, Progr. Human Geogr. 17(4), s. 490-507.
- Chojnicki Z. 1985, Orientacje filozoficzno-metodologiczne geografii - ich koncepcje i modele, Przegl. Geogr. 57, 2, s. 255-281.
- 1988, Koncepcja terytorialnego systemu spotecznego, Przegl. Geogr. 60, 4, s. 491-510.
 - 1993, Postmodernistyczne zmiany globalnego porządku spotezno-gospodarczego, (w:) A. Kuklinski (red. nauk), Polonia quo vadis? Studia Region. Lok. 12(45), s. 167-204.
- Dear M. J. 1988, The postmodern challenge: reconstructing human geography, Transactions, Institute of British, n.s. 13(4), s. 262-274.
- 1994, Postmodern human geography. A preliminary assessment, Erdkunde, 48(1), s. 2-13.
- Domanski R. 1977, System wartosci - cele przestrzenne, Folia Geogr., Series Geogr. Oecon 11.
- Dziamski G. 1991, Dwie perspektywy postmodernizmu. (w:) A. Zeidler-Janiszewska (red.).
- Postmodernizm w perspektywie filozoficzno-kulturoznawczej, Instytut Kultury, Warszawa, s. 43-52.
- Dziewonski K. 1989, Pluralizm i eklektyzm w polskiej mysli geograficznej, maszynopis w Bibliotece IGiPZ PAN w Warszawie.
- Eliot Hurst M. E. 1985. Geography has neither existence nor future,(w:) R. J. Johnston (red.), The future of geography, Methuen, London, s. 59-81.
- Eyles J. 1989, The geography and everyday life, (w:) D. Gregory, R. Walford (red.), Horizons in human geography, Macmillan, Basingstoke, s. 97-117.
- Giddens A. 1979, Central problems in social theory: action, structure and contradiction in social analysis, Macmillan, London.
- 1984, The constitution of society: ouutline of the theory of structuration, Polity Press - University of California Press, Cambridge - Berkeley.
- Gilbert A. 1988. The new regional geography in English and French-speaking countries, Progr. Human Geogr. 12(2), s. 208-228.
- Goodchild M. F. Janelle D. G. 1988, Specialization in the structure and organization of geography, Annals Ass. Amer. Geogr. 78(1), s. 1-28.
- Goudie A. S. 1986. The integration of human and physical geography. Transaction, Institute of British Geographers, n.s., 11, s. 454-458.
- Gregory D. 1986. Structuration theory, (w:) R. J. Johnston, D. Gregory, D. Smith (eds), The dictionary of human geography. Blackwell, Oxford, s. 464-469.
- 1989, Areal differentiation and post-modern human geography, (w:) D., Gregory, R. Walford (eds), Horizons in human geography, Macmillan, Basingstoke, s. 67-96.
- Gregory D. Urry J. 1985, Social relations and spatial structures, Macmillan, London.

- Gregson N. 1993. 'The initiative': delimiting or deconstructing social geography, *Progr. Human Geogr.* 17(3), s. 525-530.
- Habermas J. 1978, Knowledge and human interests, Heineman, London.
- Harvey D. 1969. Explanation in geography, E. Arnold, London.
- 1990a, The conditions of postmodernity: an inquiry into the origins of cultural change. Blackwell, Oxford.
- 1990b, Between space and time: reflections on the geographical imagination, *Annals Ass. Amer. Geogr.* 80(3), s. 418-434.
- Hay A. M. 1979, Positivism in human geography: response to critics, (w:) D. T. Herbert.
- R. J. Johnston (eds), Geography and the urban environment, vol. 2, John Wiley, London, s. 1-26.
- Holton G. 1993, Can science be at the centre of modern culture? *Public Underst. Sci.* 2. s. 291-305.
- Isačenko A. G. 1986, Integracja i differencjacja w nowoczesnej geografii, *Izv. Vsesoj. Geogr. Obsz.* 4, s. 281-291.
- James P. E., Martin G. J. 1978, The Association of American Geographers: the first seventy five years 1904-1979, The Association of American Geographers, Washington.
- Jameson F. 1984, Postmodernism, or the cultural logic of late capitalism. *New Left Review*. 146. s. 59-92.
- Jelonek A. 1991, Dokad zmierza geografia społeczno-ekonomiczna, (w:) Konwersatorium wiedzy o mieście. *Geografia społeczna*, Instytut Geografii Ekonomicznej i Przestrzennego Zagospodarowania, UL. Łódź, s. 76-78.
- Johnston R. J. 1983, Philosophy in human geography: an introduction to contemporary approaches, E. Arnold, London.
- 1984, The United Kingdom, (w:) R. J. Johnston, P. Claval (eds), *Geography since the second world war. An international survey*, Croom and Helm, London, Totowa, s. 107-131.
- 1986, Four fixations and the quest for unity in geography, *Transactions, Institute of British Geographers*, n.s., 11, s. 449-453.
- 1991, A place for everything and everything in its place, *Transactions, Institute of British Geographers*, n.s., 16(2), s. 131-147.
- Kostrowicki J. 1989, XXVI Miedzynarodowy Kongres Geograficzny, Sydney, Australia, PZLG, 3/4, s. 5-71.
- Kuhn T. S. 1968, Struktura rewolucji naukowych, PWN, Warszawa.
- Leszczycki S. 1956, Klika uwag o geografii ekonomicznej (na marginesie konferencji w Osiecznej), *Przegl. Geogr.* 28, 3, s. 463-486.
- 1962, Rozwój myśli geograficznej, (w:) *Geografia Powszechna*, t. 1, PWN, Warszawa, s. 20-56.
- Lisowski A. 1989, Geografia społeczna jako dyscyplina nauk geograficznych, *Przegl. Geogr.* 61, 4, s. 565-585.
- Liszewski S. 1991. Zadania geografii społecznej w Polsce na tle zachodzących przemian polityczno-ekonomicznych, (w:) Konwersatorium wiedzy o mieście. *Geografia społeczna*. Instytut Geografii Ekonomicznej i Przestrzennego Zagospodarowania, UL Łódź, s. 65-75.
- Ley D. 1977. Social geography and the taken-for-granted world, *Transactions, Institute of British Geographers*, n.s., 2(4), s. 498-512.

- Lavrov S. B. 1979, Nekotorye novye tendencii v razvitiu burzuaaznykh teorii razmeščenia proizvodstva, Voprosy Geogr. 112, s. 187-199.
- Maik W. 1988. Rozwój teorii regionalnych i krajowych układów osadniczych, seria: Geografia, 37, UAM, Poznan.
- 1992, Problematyka rozwoju polskiej geografii społeczno-ekonomicznej w swi- etle paradygmatycznych modeli pojęciowych, Przegl. Geogr. 64, 3-4, s. 231-245.
- Massey D. 1984, Spatial divisions of labour: social structures and the geography of production, Methuen, New York, Macmillan, London.
- Mazurkiewicz L. 1992 Podejście ilościowe a praktyczne funkcje geografii na przykładzie geografii społeczno-ekonomicznej. Przegl. Geogr. 64, 3-4, s. 247-259.
- 1994, Geografia społeczno-ekonomiczna czy geografia człowieka?, Czas. Geogr. 65(2), s. 179-188.
- Mushakoji K. 1989. Rewolucja naukowa a dialogi interparadygmatyczne (w:) J. Danecki (red.) Polska 2000. Przegląd zagranicznej literatury prognostycznej, Cele, procesy i wskazniki rozwoju. Ku dialogowi paradygmatów, I/XII/1989, s. 7-26.
- Paassen van C. 1984. Human geography in the Netherlands, (w:) R. J. Johnston, P. Claval (eds), Geography since the second world war. An international survey, Croom and Helm, London - Totowa, s. 214-234.
- Peet R., Thrift N. (eds) 1989a, New models in human geography: the political-economy perspective, vol, 1-2, Unwin-Human, London.
- 1989b, Political economy and human geography, (w:), New models in geography: the political-economy perspective, vol. 1, Unwin-Hyman, London, s. 3-29.
- Piskozub A. 1994. Miedzy historiozofia a geozofia Szkice z filozofii czasoprzestrzeni ludzkiej, Wyd. Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk.
- Rykiel Z. 1991a, Od antropogeografii przez geografie społeczno-ekonomiczną do geografii społecznej, (w:) IV Konserwatorium wiedzy o mieście. Geografia społeczna, Instytut Geografii Ekonomicznej i Przestrzennego Zagospodarowania UL, Łódź, s. 41-52.
- 1991b, Rozwój regionów stykowych w teori i w badaniach empirycznych, Zakład Narodowy im. Ossolinskich, Wrocław.
- Smith S. J. 1990, Social geography: patriarchy, racism, nationalism, Progr. Human Geogr. 14, s. 261-271.
- Sztompka P. 1991, Współczesne orientacje socjologiczne, (w:) Z. Krawczyk, W. Morawski (red.), Socjologia, Problemy podstawowe, PWN, Warszawa, s. 34-54.
- Taylor P. 1986, Locating the question of unity, Transactions, Institute of British Geographers, n.s., 11, 443-448.
- Unwin T. 1992, The place of geography Longman Scientific and Technical, Harlow.
- Varjo U. 1981, Social geography in the system of geography, Fennia, 159, s. 229-235.
- Zimmerer K. S. 1994, Human geography and the new ecology: the prospect and promise of integration, Annals Ass. Amer. Geogr. 84, s. 108-125.
 (Tekst złożony w Redakcji we wrzesniu 1995. r.)

ANDRZEJ LISOWSKI

THE TENDENCIES FOR DISINTEGRATION AND INTEGRATION IN THE CONTEMPORARY HUMAN GEOGRAPHY

The aim of this paper is to present the divisions in the contemporary human geography, its basic preconditions of fragmentation and tendencies for unification. Specialization in science is a response to increasingly broader and detailed knowledge. The scientist must deter himself to narrow field to function effectively in a particular area. It is also a response to current social needs. The process of integration operates in opposite direction providing the concepts of core themes, theories and methods.

The process of fragmentation in the human geography has accelerated since the mid-1960 s by the adoption of positivist methodology and new theories and methods from other social sciences. The press of various sponsors for applied studies was other factor of segmentation. Finally the search for explanation through empirical-analitical science has been completed by understanding through historical-hermeneutical interpretation and critical analysis of relation between meaning the environment and human action.

Postmodernism has turned the human geography to the mainstream debate in social science and imposed critical view at relations between geographical knowledge and social action.

The process of fragmentation is accompanied by attempts for unification of discipline. There are three basic directions of reintegration of human geography: deconstruction of internal structure od discipline (primate subdisciplines and themes, with theory-forming potential and outcomes with useful practical applications), postmodern tendency for interparadigm discourse and methodological eaelectism and reassertion of the signficance and role of region and place (locale) in geographical studies.

ГЛАСНИК ГЕОГРАФСКОГ ДРУШТВА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ
HERALD OF THE GEOGRAPHIC SOCIETY OF THE REPUBLIC OF SRPSKA

ГОДИНА 1997
YEAR 1997

СВЕСКА 2
VOLUME 2
УДК 911. 3:314. 745. 22 (497.15)

МИЛОШ БЈЕЛОВИТИЋ*

ЈЕДНА ОД ПОСЉЕДИЦА ГРАЂАНСКОГ РАТА НА ПРОСТОРУ
БИВШЕ СФРЈ 1991-1995. - ИЗБЈЕГЛО И РАСЕЉЕНО
СТАНОВНИШТВО НА ПРИМЈЕРУ ОПШТИНЕ БАЊА ЛУКА

Ратови доносе велика страдања становништву. Овај посљедњи, вођен на просторима бивше СФРЈ трећи пута у стравичном XX вијеку имао је тешке, још и данас немјерљиве посљедице. Једна од њих је етничко чишћење, масовно прогонство, избјегло и расељено становништво. Док је у почетку грађанског рата, српски народ страдао на својој западној периферији - Српском етничком простору (СЕП), права катастрофа је наступила у другој половини 1995. године. Тад је српско становништво протјерано прво из западне Славоније, а затим из осталог дијела РСК од Баније до сјеверне Далмације.

Удружене непријатељске снаге Републике Хрватске и Муслиманскохрватске федерације, потпомогнуте снагама за брза дејства ЕУ и на крају ваздушним снагама НАТО пакта, означиле су војни преокрет у рату на простору бивше БиХ. Тад је покренуто становништво јужног и западног дијела Босанске крајине од Гламоча до Крупе на Уни и Србобрана до Бочца код Бање Луке.

Ззов приликом разматрањем главне географске посљедице грађанског рата на примјеру избјеглог и расељеног становништва, које се налази на општини Бања Лука, према попису избјеглих и расељених лица марта 1996. године.

Циљ рада јесте разматрање простора са ког су покренута избјегла и расељена лица, простор на ком се сада налазе и проблеми географског карактера у вези са том присилном, ратном миграцијом становништва српског народа из његових вјековних матичних области Високе крајине.

Страдање српског народа Босанске крајине у посљедњим мјесецима грађанског рата (септембар-октобар 1995) имало је крупне географске посљедице, које се огледају у готово тоталној промјени етничке структуре становништва 16 општина Крајине.

У таквим околностима природна је чињеница да се највећи број протјераног становништва желио да се заустави у главној општини Крајине - Бањалуци. Овакво стање добро се може сагледати из података Табелс I. Општина садашњег пребивалишта - Бања Лука и општине ранијег пребивалишта, према стању у марту 1996. године.

* Др. ред. проф. ПМФ. Бања Лука

Општина ранијег пребивалишта	Број домаћинстава	% протјераног стан. у БЛ	% српског станов. у матичној општини
1. Бихаћ	1271	5,6%	32,2%
2. Крупа на Уни	1009	4,5%	23,5%
3. Дрвар	1833	8,1%	35,3%
4. Петровац	585	2,6%	16,0%
5. Грахово	973	4,3%	39,6%
6. Гламоч	1641	7,3%	53,3%
7. Ливно	367	1,6%	31,1%
8. Купрес	621	2,7%	40,6%
9. Бујојно	431	1,9%	15,6%
10. Шипово	222	1,0%	5,8%
11. Србобран	378	1,7%	12,9%
12. Јајце	619	2,7%	22,8%
13. Мркоњић Град	1360	6,0%	20,6%
14. Кључ	2045	9,1%	35,5%
15. Сански Мост	2739	12,1%	34,5%
Укупно	16094	71,2%	28,0%

Укупни удио свих крајишким општина износи 16594 домаћинства или 72,9% свих таквих домаћинстава, која су се сместила на простору општине Бања Лука.

Друга група општина из бивше БиХ по броју протјераних домаћинстава јесте средња Босна. На првом су мјесту општине града Сарајева (8 општина са 1018 домаћинстава), Травник (658), Зеница (437) и Нови Травник (151 домаћинство). То је укупно 2264 домаћинства или готово 10% таквих домаћинстава, што са првом, главном групом представља 82,9% свих таквих домаћинстава. Из преосталог дијела бивше БиХ било је укупно 695 домаћинства или 3%, што са простора цијеле БиХ представља укупно 19553 домаћинства или 85,9% свих протјераних домаћинстава.

Трећа главна скупина, или друга по величини јесу изbjегла лица и расељено становништво по домаћинствима из Републике Српске Крајине и Републике Хрватске, односно са подручја Авнојске Хрватске са укупно 3218 домаћинстава, што представља 14,1% свих таквих домаћинстава. Или другачије речено, свако седмо изbjегличко домаћинство смештено на простору општине Бања Лука, било је у мартау 1996. године са простора Хрватске. Број оваквих домаћинстава у Бања Луци чинио је чак 27,5% таквих која су се налазила у Републици Српској. Општи закључак се може свести на чињеницу да је општина Бања Лука била веома привлачна за сво изbjегло и расељено становништво. Удио оваквог становништва на општини Бања Лука чинио је 17,2% таквог становништва у Републици Српској или свако шесто изbjегло или расељено домаћинство у Републици Српској било је смештено на простору општине Бања Лука.

Табелом I покушали смо пружити истовремено неколико битних географских показатеља изbjеглих и расељених домаћинстава, која су се марта 1996. године налазила на простору општине Бања Лука. Први показатељ говори о броју домаћинстава са простора крајишким општина. Други показатељ

говори о % удјелу броја домаћинстава тих општина, а трећи показатељ говори о % удјелу таквог српског становништва у општини из које су дошли (домицилна општина).

Из три упоредна показатеља могу се извести неки географски заједнички: 1. да је општина, а прије свега град Бања Лука били веома привлачни за избегла и расељена домаћинства. 2. да близина домицилне општине простору Бања Луке има велик, али не увијек и одређујући значај. Тако су на првом мјесту по броју таквих домаћинстава сусједна и блиска општина (Сански Мост и Кључ) са више од 1/5 укупног броја домаћинстава (21,2%). 3. Велик удио таквих домаћинстава имале су општине: Дрвар, Гламоч, Mrкоњић Град, Крупа на Уни, Бихаћ и Грахово (од 8% до више од 4%) или заједно ове општине 35,8%. 4. На преосталих седам општина Крајине отпада 14,2% таквих домаћинстава.

Посљедњи показатељ, који представља % удио српског становништва у домицилној (матичној) општини даје веома вриједне податке. Просјек за све општине износи 28% укупног српског становништва. Међусобне разлике су знатне и крећу од 5,8% до 53,3% или 1:9! Једина општина, која је имала по попису становништва 1991. године више од половине српског становништва смјештеног на подручју општине Бања Лука, марта 1996. године, била је општина Гламоч (53,3%).

Друга по удјелу таквог становништва је била општина Купрес са преко 40%. Више од просјечног удјела (28%) имало је шест општина са удјелом између 30% и 40% (Грахово, Кључ, Дрвар, Сански Мост, Бихаћ и Ливно). Мање од просјека су имале општине: Крупа на Уни (23%), Јајце, Mrкоњић Град, Петровац, Бугојно, Србобран и најмање Шипово (6%). Покушали смо разјаснити низак удио оваквог становништва у општини Шипово. Попис становништва избеглица у марту 1996. године регистровао је у Шипову 485 враћених домаћинстава или око 1550 становника што је чинило око 13% српског становништва општине 1991. године. У општини Српски Брод било је регистровано 334 домаћинства из Шипова или око 1100 становника или око 9% српског становништва у општини Шипово. Очito је да подаци пописа избеглих и расељених лица 1996. године нису вјерно могли да прикажу стање, односно да је број протjerаника био већи од броја забиљежених. Тако је из општине Шипово регистровано протjerаних домаћинстава 1223 или око 4000 становника, док је Шипово имало 1991. преко 12000 српског становништва!

Ипак, најважније је да је простор општине Дејтоном враћен Републици Српској, иако претходно темељито опљачкан од стране редовне војске Републике Хрватске!

Географски је сасвим логично високо учешће протjerаног становништва из Босанске крајине у општини Бања Лука са 73% укупног удјела свих таквих домаћинстава.

Друга скупина по броју протjerаних српских домаћинстава смјештених у општини Бања Лука јесу домаћинства из Републике Хрватске без Републике Српске Крајине, којих је било укупно 1725 или 7,6% укупних домаћинстава. Из РСК је било 1493 домаћинства или 6,5% односно узето заједно 14,1% таквих домаћинстава. Табела II приказује географско поријекло српских протjerаних домаћинстава из РСК смјештених у општини Бања Лука, марта 1996. године.

Регија	Западна Славонија	Банија	Сјеверна Далмација	Лика	Кордун	Остало	Укупно становни.
Број домаћинстава	686	354	247	117	82	7	1493
% домаћинства	45,9%	23,7%	16,5%	7,8%	5,5%	0,6%	100%

Географска близина и везе дошли су до пуног изражaja у поријеклу пртјераног становништва: готово половина становништва је из западне Славоније, четвртина из Баније, а подједнако из сјеверне Далмације и Лике и Кордуна заједно.

ТАБЕЛА III ПРОТЈЕРАНА СРПСКА ДОМАЋИНСТВА ИЗ ОПШТИНА ХРВАТСКЕ СМЈЕШТЕНА У ОПШТИНИ БАЊА ЛУКА (Број и %)					
1. Град Загреб	610 дом.	2,7%	6. Дарувар	136 дом.	0,6%
2. Нова Градишака	317 дом.	1,4%	7. Задар	134 дом.	0,6%
3. Град Ријека	268 дом.	1,2%	8. Двор	105 дом.	0,5%
4. Сисак	171 дом.	0,7%	9. Костајница	103 дом.	0,4%
5. Книн	150 дом.	0,6%	10. Петриња	102 дом.	0,4%

Видљива је доминација великих градова (Загреб, Ријека, Сисак) у којима су радили становници из БиХ. Принцип близине одражава се код пртјераника са општина: Нова Градишака, Книн, Дарувар, Задар, Двор, Костајница и Петриња.

Прогнаника са осталих подручја бивше СФРЈ је било свега 91 домаћинство или 0,4%, од којих највише било из Словенија (58 домаћинстава) где су се налазили на раду.

Пажњу заслужују бројне друштвене карактеристике избјеглог и расељеног становништва, јер се из њих могу сагледати прилике у којима су живјели и радили, имовно стање и друге социјалне ознаке.

ТАБЕЛА III ИЗБЈЕГЛА И РАСЕЉЕНА ДОМАЋИНСТВА ПРЕМА БРОЈУ ЧЛНОВА						
Општина	Укупно	са 1 чланом	2	3	4	5 и више чланова
Бања Лука	22757	2724	3101	4500	6680	5752
%	100	12	14	20	29	25

Попис избјеглих и ..., стр. 44.

Анализа података о броју чланова домаћинстава показује да мање од 1/4 чине једночлана и двочлана, обично старачка домаћинства без деце, да домаћинства са три члана чине 1/5 укупних домаћинстава, да је највећи број домаћинстава са четири члана (29%) и да је знатан број домаћинстава са пет и више чланова, која чине 1/4 укупног броја домаћинстава. Збрајањем броја чланова по домаћинствима добива се укупно 77956 лица, без оних са више од пет чланова, којима се не зна број, што подијељено са 22757 домаћинстава даје просјек од 3,43 члана по једном домаћинству. Укупни број лица у домаћинствима показује да је негдje била грешка у рачунању, која међутим није битна за ова проматрања. Ако изједначимо појмове домаћинства и по-

родице, онда се може констатовати да је просјечна породица избјеглог и расељеног становништва од 3,50 чланова ближа градској, него сеоској породици, посебно оној патријархалног типа. Па ипак, велик удио породица са пет и више чланова (1/4) указује на знатан утицај сеоског, патријархалног начина живота са већим бројем дјеце.

Социјалноекономска структура домаћинстава према изворима прихода приказана је у Табели IV

ТАБЕЛА IV СОЦИЈАЛНОЕКОНОМСКА СТРУКТУРА ИЗБЈЕГЛИХ И РАС. ДОМАЋИНСТАВА				
Општина	Укупно домаћ.	Пољопривредна	Мјешовита	Непољопривредна
Бања Лука	22757	3799	9358	9600
%	100	17	41	42

Попис...,стр. 47.

Социјалноекономска структура домаћинства показује да је само 1/6 домаћинства била пољопривредна, али да су готово изједначене мјешовитих и непољопривредних домаћинстава. То значи да се трансформација домаћинства приближава фази превладавања оних са изворима прихода непољопривредног карактера.

Имовно стање избјеглих и расељених домаћинстава на ранијем пребивалишту може се сагледати из величине земљишног посједа, који приказује Табела V

ТАБЕЛА V ВЕЛИЧИНА ЗЕМЉИШНОГ ПОСЈЕДА ИЗБЈЕГЛИХ И РАСЕЉ. ДОМАЋИНСТАВА							
Број домаћ.	Без земље	До 1ha	До 3ha	До 5ha	До 8ha	10ha	Више од 10ha
22757	5464	5534	3210	2421	2532	1197	2401
100%	24	24	14	11	11	5	11

Попис..., стр. 59.

Практично је била без земље готово половина домаћинства, што одговара броју непољопривредног становништва из претходне табеле. Збир правих пољопривредних домаћинстава према величини посједа са више од 5 ha земљишта даје 27% свих домаћинстава или више од 10% од пољопривредних домаћинстава у претходној табели. Разлика, вишак се крије у броју мјешовитих домаћинстава.

Вриједна пажње је и Табела, која приказује стање сточног фонда оваквих домаћинстава у ранијем власништву.

ТАБЕЛА VI СТОЧНИ ФОНД У РАНИЈЕМ ВЛАСНИШТВУ ИЗБЈЕГЛИХ И РАС. ДОМАЋИНСТАВА				
Врста стоке	Коњи	Говеда	Овце	Свиње
Број	6937	31730	139701	52178

Попис...,стр.79.

Укупан број стоке од 230546 комада указује на значајан фонд који је на пољопривредна и мјешовита домаћинства (13157) био овако расподијељен: укупно 17,5 комада разних врста стоке, а од тога: 0,5 коња, говеда 2,4 комада, оваца 10,6 комада и свиња 4 комада по домаћинству.

Школска спрема избјеглих и расељених лица је била:

ТАБЕЛА VII СТРУЧНА СПРЕМА ИЗБЈЕГЛИХ И РАСЕЉЕНИХ ЛИЦА						
Општина	Укупно лица	Без школе	Основна	Средња	Виша	Висока школа
Бања Лука	72848	22061	18889	25482	3649	2767
%	100	30	26	35	5	4

Попис..., стр. 53.

Чине нам се реалним сви подаци осим оних за лица без школе чији је удио 30% укупног становништва превисок.

Но попис је третирао само лица која су завршила основну школу, а не и она који су је дјелимично завршила, тако да је овај удио вјероватно знатно мањи.

Садашње стање протјераног становништва може се добро сагледати из података о активностима тог становништва, у табели VIII.

ТАБЕЛА VIII АКТИВНОСТ ИЗБЈЕГЛОГ И РАСЕЉ. СТАНОВ. У САДАШЊЕМ ПРЕБИВАЛИШТУ					
Општина	Укупно	Обавља занимање	Не обавља	Лични приходи	Издржавано
Бања Лука	72848	5722	28738	7125	31264
%	100	8	39	10	43

Попис..., стр. 55.

Подаци из марта 1996. године, пола године иза егзодуса стотина хиљада српског становништва из Босанске крајине и Републике Српске Крајине, показује стравичну слику његовог стања, јер само 8% таквог становништва обавља занимање!

Зато није чудно, да се на улицама Бање Луке налази на стотине уличних продавача ситнарије, како би избјегла и расељена лица могла зарадити који динар и некако преживјети.

Претходно занимање није обављало 39% таквог становништва, лица са личним приходима чинила су 1/10 укупног броја, а издружавано становништво се са 43% приближило половини укупног броја унесрећеног српског становништва.

То је највећа трагедија народа, којему је рат на просторима бивше СФРЈ био наметнут од стране домаћих и страних моћника.

Смјештај протјераног српског становништва добро показује посљедице рата, завршеног 1995. године, наментутим поразом и грабљењем српских етничких простора у Босни и Херцеговини. Смјештај протјераног становништва показује наредна табела IX.

ТАБЕЛА IX ТРЕНУТНИ СМЈЕШТАЈ ПРОТЈЕРАНОГ СТАНОВНИШТВА МАРТА 1996. ГОДИНЕ

Општина	Укупно домаћинства	Прихватилиште и приј. српске	Родбина	Напуштене	Напуштене друге куће	Државни стан	Остало
Бања Лука	22757	908	11041	366	8058	1782	602
6%	100	4	49	2	35	8	3

Попис..., стр. 100.

Подаци ове табеле добро говоре о димензијама посљедица грађанског рата, које у овом случају сноси српски народ, истјераног снагама сусједа и страних сила са његових вјековних огњишта, која у Крајини егзистирају од досељења Словена. Готово половина унесрећеног становништва се смјестила код родбине и пријатеља, прихватилишта су примила свега 4% овог становништва и већ су давно распуштена у општини Бања Лука. Државни стан и напуштене српске куће чине 1/10 смјештених домаћинстава. Друга по врсти смјештаја јесу напуштене куће несрпског становништва, преко 8000. У граду то су биле куће муслиманског, а сјеверно од града то су биле куће хрватског становништва. Ова група чини више од 1/3 укупног смјештаја. Треба напоменути, да је у општини Бања Лука боље стање него узето у целини у Републици Српској, где је у такве куће смјештено 48% протјераника, а код родбине и пријатеља 32%.

Веома је добар показатељ који говори о жељи српског становништва где и с ким жели да живи и какав смјештај жeli, што показује табела X.

ТАБЕЛА X ОДЛУКА О ДАЉЕМ СМЈЕШТАЈУ ПРОТЈЕРАНОГ СТАНОВНИШТВА

Општина	Укупно домаћ.	Повратак у МХФ	Повр. у Р Хр.	У раније место РС	Да остане у сад. мј.	Сад. мј. други смј.	Др. СРЈ мј.	Инос.
Бања Лука	22757	418	222	2475	4939	12188	1368	862-285
%	100	2	1	11	22	54	6	4 1

Попис..., стр. 103

Српски народ је и овом приликом, послије стравичног егзодуса, још једном исказао своје вјековно опредјељење, да живи сам на својој територији, на свом етничком простору. Дојућерашњим комшијама вратило би се само 3% протјераника, а у раније место боравка у Републици Српској вратило би се 11%. Такође би 11% протјераника живјело у другом мјесту, СР Југославији и иностранству. Више од 3/4 свих протјераних домаћинстава живи да настави живот у садашњем мјесту боравка, али више од половине њих тражи бољи смјештај. Исти је случај са подацима за цијелу Републику Српску. Мишљења смо да власти општине Бања Лука и Републике Српске у целини нису урадиле све што су могле и требале у датим околностима за протјерано становништво. Протјерано становништво се добрим дијелом само сналазило. И данас има много празних станови, а протјераници станују и живе у веома неодговарајућим стамбеним приликама.

ЛИТЕРАТУРА

1. Попис избјеглих и расељених лица у Републици Српској (1996). Министарство за избјеглице и расељена лица и Републички завод за статистику. Март 1996. Сарајево, стр. 1-189. Тираж 200.
2. Бјеловитић М., (1996): Географске посљедице грађанског рата 1991-1995. по српски народ на простору бивше СФРЈ. Гласник Географског друштва Републике Српске, 1, Бања Лука, стр. 49-65.
3. Живковић М., (1997): Географски размјештај Срба из Републике Српске Крајине у Републици Српској као посљедица грађанског рата 1991-1995. године. Гласник Географског друштва РС, 2, Бања Лука, стр. 31-44.
4. Спасовска М., и др., (1992): Етнички састав становништва Босне и Херцеговине. Етнички простор Срба, књ. 2, Београд, стр. 1-104.

MILOŠ BJELOVITIĆ

S U M M A R Y

One of the consequences of the civil war on the territory of the former SFRY 1991-1995 - Refugee and expelled population on the example of the municipality of Banja Luka.

One of the most difficult geographical consequences of the civil war on the territory of the former Bosnia and Herzegovina is the destiny of refugee and expelled persons.

On side of the Serbs population there are almost 500.000 people in the territory of Republic of Srpska and over 200.000 in the territory of SR Yugoslavia.

In the municipality of Banja Luka 73.000 people found their lodgings (place), About 73% of them came from Krajina, 14% from Republic of Croatia and 10% from middle Bosnia.

The city of Banja Luka took the largest number of this population.

Those persons came with 4.000 tractors and many kinds of cattle.

There were lodged by their relatives and friends (49%) and in the abandoned houses (35%).

About 14% of them wish to come back to their old land (houses) Republic of Srpska is a agricultural country, so the people can survive.

We can say that the authorities don't help those people enough.

The Serb people doesn't help either.

ГЛАСНИК ГЕОГРАФСКОГ ДРУШТВА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ
HERALD OF THE GEOGRAPHIC SOCIETY OF THE REPUBLIC OF SRPSKA

ГОДИНА 1997.

Year 1997.

Свеска 2

Волуме 2

УДК 911.3:314.745.22 (497.15)

МИЛЕНКО ЖИВКОВИЋ*

ГЕОГРАФСКИ РАЗМЈЕШТАЈ СРБА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ КРАЈИНЕ
И ХРВАТСКЕ У РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ КАО ПОСЉЕДИЦА
ГРАЂАНСКОГ РАТА 1991-1995. ГОДИНЕ

Поремећена рагњотежа између регионалних и свјетских сила са испреплетеним и међусобно супротстављеним геополитичким и економским интересима довели су у посљедњој деценији XX вијека до крупних политичко географских процеса са далекосежним посљедицама како у Европи тако и у свијету. На ове по свим питањима сложене процесе у новим кретањима геополитичке и економске трансформације и регионализације свијета није остао имун ни геопростор бивше СФР Југославије.

Унутрашњи југословенски, годинама развијани, појединачни национални антагонизми нашли су своје мјесто код моћника „новог свјетског поретка“ у склопу стварања нових регионализама. То је довело 1991. год. до грађанског тј. национално-вјерског рата и децентрализације југословенског геопростора.

Српски народ ће се у овим историјским превирањима и политичко-географским промјенама наћи затечен. Без здраве националне свијести, у задњем вијеку утопљене у југословенство, претрлјет ће један од својих највећих историјских пораза са крупним географским посљедицама.

У процесу децентрализације геополитичког југословенског простора највише је „заслуга“ имала хrvатска сецесионистичка и шовинистично-националистичка политика. Ова политика испољена кроз србофобију са циљем стварања етничке чисте Хрватске у само себи замишљеним границама бит ће погубна по српско становништво ових простора.

Према попису становништва из 1991. год. Срби су у Хрватској бројали 581663 становника и чинили су 12,2% од укупног становништва Хрватске. 1) Ове бројке се из више разлога не могу сматрати вјеродостојним. По прорачунима неких демографа српског становништва је било знатно више, око 700000. Етничку већину у Хрватској Срби су имали у бившим војнограницарским предјелима, где су били вјековно присутни. Ови крајеви су чинили српски историјско-етнички, домицилни, простор. Ван овога српског етничког подручја велики број Срба је био територијално разасут по цијелој Хрватској са оазним концентрацијама у већим хrvатским градовима. Тако Србе са простора авнојевске Хрватске према територијалном размјештају можемо подијелити на Србе домицилног српског подручја на коме ће бити проглашена РСК и оне ван њега, Србе са хrvатског домицилног подручја.

* Асистент, ПМФ-Одјек географија, 7800 Бања Лука, Рад примљен 19.9.1997. године.

Са побједом Хрватске демократске заједнице маја 1990. године тј. од легализације усташидне политike па до августа 1995. год. простори бивше авнојевске Хрватске постају егзодусно српско подручје. Са њих ће „демократска хрватска власт комбинованим дејствима државног тероризма и војних акција истјерати близу 500000 Срба и тако привести крају „велико поспремање“ „своје“ куће.

Протјерано српско становништво на свом дугом путу у „непознато“, расуло се по Србији, Источној Славонији, Барањи и Западном Срему, те неким далеким прекоокеанским земљама. Једним својим дијелом ово становништво ће се просторно размјестити и по РС, а нас управо интересује овај његов просторно географски размјештај. Да би дали што прегледнију слику ових географских кретања српске протјеранике смо сврстали према њиховом ранијем територијалном размјештају на тлу Хрватске: а) Србе из РСК или Србе са српског домицилног подручја; б) Србе из Хрватске или Србе са хрватског домицилног подручја.

Територијални размјештај Срба РСК у РС

РСК је створена 19.12.1991. год. као одговор српског народа хрватској геноцидно усташкој политици. Настала је на вјековним српским етничким просторима, љекадашњим Војним крајинама, у којима су Срби служили као живи грудобран у одбрани Европе од Турака. Због тога су у склопу Аустро-Угарске монархије имали аутономни положај до 1881. год. у односу на Хрватски сабор. У времену 1918-1990. год. Срби имају својство конститутивног народа у склопу Хрватске у саставу I и II Југославије.

Да се 1991. године не би поновила геноцидна 1941, Срби су се покушали заштитити стварањем своје државе РСК.

РСК су сачињавали простори Сјеверне Далмације, Лике, Кордуна, Баније, Западне Славоније и Источне Славоније са Барањом и Западним Сремом. РСК је јуна 1993. год. имала површину од 17000 km² и бројала је 430000 становника од којих је 90% било српске народности.²⁾ У ратском агресијом 1991. год. у децембру долази до првог већег егзодуса храјишских Срба из већег дијела Западне Славоније. Агресијом у мају 1995. долази до егзодуса Срба из остатка Западне Славоније, а августа исте године и са простора Сјеверне Далмације, Лике, Кордуна и Баније када је РСК практично престала да постоји.

Један дио егзодуса становништва РСК нашао је своје уточиште у РС. Какав је његов просторни распоред, најбоље ће рећи следеће табеле где је бројем домаћинстава егзодусних регија и општина приказан њихов географски размјештај по општинама РС.

Овај систем табела рађен је према подацима добијеним из пописа избеглих и расељених лица у ГС од 8. марта 1996. године.

Табела бр. 1.

ЗАПАДНА СЛАВОНИЈА
број протјераних домаћинстава из општина

Смјештена у општине PC	Нова Градишка	Пакрац	Дарувар	Новска	Подравска Слатина	Грубишно Полье	Укупно
Градишка	522	281	80	108	21	-	1012
Бања Лука	317	94	136	64	23	52	686
Лакташи	83	51	76	24	4	18	256
Козарска							
Дубица	13	30	7	83	3	3	139
Прњавор	33	26	18	8	7	-	92
Приједор	7	13	13	9	16	7	65
Котор Варош	13	20	2	1	4	5	45
Србац	13	9	2	6	1	-	31
Теслић	3	6	7	1	9	1	27
Кнежево	9	6	3	-	-	8	26
Челинац	13	2	3	2	-	3	23
Дервента	12	3	-	2	4	-	21
Добој	2	4	4	-	2	-	12
Бијељина	1	3	4	2	-	-	10
У осталим општинама	10	15	10	6	14	4	59
Укупно	1051	563	365	316	108	101	2504

Табела бр. 2.

БАНИЈА
број протјераних домаћинстава из општина

Смјештена у општине PC	Костајница	Двор на Уни	Петриња	Глина	Укупно
Српска Костајница	330	35	12	3	380
Бања Лука	103	105	102	44	354
Нови Град	34	229	35	1	299
Козарска					
Дубица	216	7	10	10	243
Приједор	30	54	37	20	141
Лакташи	4	14	17	3	38
Прњавор	1	13	3	7	24
Градишка	4	6	6	3	19
Бијељина	3	5	5	4	17
У осталим општинама	24	20	14	14	72
Укупно	739	482	251	115	1587

Табела бр. 3.

СЈЕВЕРНА ДАЛМАЦИЈА
број протјераних домаћинстава из општина

Смјештена у општине PC	Книн	Бенковац	Обровац	Дрниш	Укупно
Бања Лука	150	79	12	6	247
Приједор	6	14	1	2	23
Пријавор	7	7	3	-	17
Градишка	5	5	1	-	11
Лакташи	4	5	2	-	11
У осталим општинама	24	15	10	1	50
Укупно	196	125	29	9	359

Табела бр.4.

ЛИКА
број протјераних домаћинстава из општина

Смјештена у општине PC	Кореница	Доњи Лапац	Грачац	Укупно
Бања Лука	43	48	26	117
Приједор	9	4	5	18
Бијельина	2	5	6	13
Градишка	5	3	2	10
Пријавор	6	1	2	9
Шамац	5	2	2	9
Лакташи	4	4	-	8
Дервента	3	5	-	8
У осталим општинама	10	11	7	28
Укупно	87	83	50	220

Табела бр. 5.

КОРДУН
број протјераних домаћинстава из општина

Смјештена у општине PC	Вргинмост	Војнич	Слуњ	Укупно
Бања Лука	32	37	13	82
Приједор	11	2	2	15
Градишка	4	-	4	8
У осталим општинама	21	15	6	42
Укупно	68	54	25	147

Табела бр. 6.

ИСТОЧНА СЛАВОНИЈА, БАРАЊА И ЗАПАДНИ СРЕМ
број протјераних домаћинстава из општина

Смјештена у општине РС	Вуковар	Бели Манастир	Укупно
Градишка	8	1	9
Брчко	6	2	8
Модрича	8	-	8
Бања Лука	4	3	7
У осталим општинама	39	14	53
Укупно	65	20	85

Табела бр. 7.

РЕПУБЛИКА СРПСКА КРАЈИНА
укупан број протјераних домаћинстава по регијама

Смјештена у општине РС	Западна Славонија	Банија	Сјеверна Далмација	Лика	Ист. Сла- вонија, Барања и Зап. Срем	Кордун	Укупно
Бања Лука	686	354	247	117	82	7	1493
Градишка	1012	19	11	10	8	9	1069
Козарска							
Дубица	139	243	-	-	-	-	382
Лакташи	256	38	11	8	7	2	322
Нови Град	9	299	2	1	-	4	315
Приједор	65	141	23	18	15	3	265
Укупно	2167	1094	294	154	112	25	3846
У осталим општинама	337	493	65	66	35	60	1056
Укупно	2504	1587	359	220	147	85	4902

У првих шест табела представљен је број протјераних домаћинстава са подручја бивше РСК разврстаних по регијама и општинама унутар њих као и њихов укупни просторни распоред, на дан пописа, по општинама у РС. Табела бр. 7. је збирна табела укупног броја протјераних домаћинстава РСК и њиховог просторно-географског размјештаја на подручју најзаступљенијих општина РС.

Анализом датих табела да се закључити да је географски размјештај протјераног становништва РСК на простору РС готово искључиво везан за њене западне дијелове тј. просторе регије Бања Луке. Ово се најбоље види из табеле бр. 7 где се у шест наведених општина ове регије смјестило 3846 домаћинстава од укупно 4902 која се налазе на простору РС, што чини 78,46%.

Овакав географски размјештај је разумљив ако се има у виду да је западни дио РС физички спојен са највећим дијелом простора бивше РСК и

да је етнички, историјски, културно и привредно са њим био најуже везан, у ствари чинио је са њим у много чему јединствену географску цјелину. Уз то треба додати и привлачну снагу највећег и најснажнијег градског центра РС Бању Луку.

Највећа концентрација протјераних домаћинстава РСК унутар бањалучке регије је на простору општине Бања Лука и општине Градишка, укупно 2562 или 52% што је нешто више од половине укупног броја на простору РС.

Највећи број протјераних домаћинстава РСК у РС је са простора Западне Славоније 2504 или 51% и Баније 1587 или 32% што чини 4091 домаћинство или 83% од укупног броја. То значи да је процес географског размјештаја највише текао са оних прострара РСК у оне у РС који су најдиректније међу собом били везани. Тако је на простору општине Градишка највише смјештено домаћинства из Западне Славоније из општина Нове Градишке, Пакраца и Новске тј. Окучана, у Козарској Дубици из Новске (табела бр. 1.). Са Баније је од пристиглих домаћинстава највише распоређено на територији општине Српска Костајница и то из Костајнице у Нови Град из Двора на Уни у Козарску Дубицу из Костајнице (табела бр. 2.).

У овој анализи битно је још споменути домаћинства РСК, углавном из Западне Славоније, која се једним не баш беззначајним бројем размјестила по неким од Западне Славоније удаљеним или мање привлачним општинама као што су: Прињавор, Приједор, Котор Варош, Теслић, Кнежево, Србац, Челинац итд. (табела бр. 1.). Ова домаћинства су прије коју деценију из егзистенцијалних разлога емигрирала у Западну Славонију. Са повратком у општине свога рођења одиграле су се миграције повратног типа без разлике што су насиљно узроковане.

Просторни размјештај Срба из Хрватске у РС

Српско становништво је на просторима некадашње авнојевске Хрватске у доста значајном броју живјело ван српског домицилног подручја. Од маја 1990. пријашњи статус ових Срба се у негативном смислу темељно мијења што доводи до њихових већих емиграција.

У РС је нашло смјештај 6781 домаћинство поменутих Срба. Како су се они раселили по РС тј. какав је њихов тренутно географски размјештај види се из следеће табеле.

Табела бр. 8.

ХРВАТСКА
број протјераних домаћинстава из општина

Смјештени у општине РС	Загreb	Ријека	Сисак	Дубровник	Славонски Брод	Славонска Пожега	Задар	Осјек	Пула	Карловац	Остале општине	Укупно
Бања Лука	610	268	171	16	34	54	134	24	12	69	333	1725
Приједор	526	99	124	1	1	6	5	4	15	10	56	847
Нови Град	500	23	254	-	1	1	3	1	-	5	35	823
Грађишка	46	222	11	1	22	112	3	2	16	8	42	485
Лакташи	89	91	24	-	3	30	10	2	5	4	57	315
Требиње	2	2	-	222	-	-	1	1	-	2	14	244
Добој	107	39	1	1	8	2	-	20	26	-	34	238
Козарска Дубица	90	19	64	2	-	1	4	5	5	2	34	226
Теслић	54	27	2	1	3	20	1	7	4	5	46	170
Дервента	80	19	3	-	22	5	-	2	-	33	166	
Укупно	2104	809	654	244	94	231	161	68	83	107	684	5239
У осталим општинама	299	254	116	101	182	45	14	84	53	11	383	1542
Укупно	2403	1063	770	345	276	276	175	152	136	118	1067	6781

За разлику од претходних табела у којима су представљена пртерана српска домаћинства са домицилних српских подручја, претежно старосједилачка, овом табелом, (табела бр.8.), су нам представљена пртерана српска домаћинства са хрватског домицилног простора. Ова домаћинства су мањим бројем била старосједилачка, а већим имигрантска која су у потрази за бољом егзистенцијом емигрирала из привредно слабије развијених домицилних српских простора авнојевске Хрватске као и простора раније Босне и Херцеговине у индустријски јаче и привлачније центре у Хрватској.

Са присилним ратним емиграцијама већина српских домаћинстава која су под притиском напустила Хрватску имигрирала је у Србију и даље, а један мањи дио, оних емигрантских српских домаћинстава из некадашње БиХ, вратио се већим бројем у своје општине рођења.

У приказаној табели издвојено је и представљено десет најјачих имиграционо-емиграционих жаришта која нам најбоље илуструју кроз бројчане односе територијални размјештај српских породица у РС пртераних са хрватског домицилног простора.

У ових десет наведених општине РС смјештено је 5239 домаћинстава од укупно 6781 која су присилно напустила домицилни хрватски простор и нашли смјештај у РС што чини 77,25%.

И у овом случају као и код предходне анализе раније датих табела највећа концентрација пртераних домаћинстава је на простору општине Бање Луке и уопште простора бањалучке регије. У првих пет наведених општина ове регије смјештено је 4195 домаћинстава од укупно 6781 што чини 61,86%. На самом простору општине Бање Луке размјештено је 1725 домаћинстава или 25,43%.

Значајнија концентрација протjerаних домаћинстава је и на простору који чини линију Дервента - Добој - Бијељина као и у јужној Херцеговини. Највећи број српских протjerаника је из Загреба као јаког и привлачног индустријског центра и Ријеке као индустријско лучког центра, укупно 3466 домаћинстава или 51% чији су протjerаници размјештени већим бројем у већији број оштина РС (табела бр.8.).

Код размјештаја осталих протjerаних домаћинстава фактор „сусједства“ има пресудну улогу. Тако се у Новом Граду, Приједору, Српској Костајници и Козарској Дубици смјестило највише српских домаћинстава из Сиска. У Градишки из Славонске Пожеге у Требињу из Дубровника у Српском Броду из Славонског Бода (који због структуре садржаја табеле као и Српска Костајница није ушао у њен састав већ се води под осталим општинама). Ово нам говори да су економски мигранти ових српских простора у својим ранијим миграцијама у Хрватску ишли по могућност у њима наближе индустријске центре Хрватске.

Приказаном табелом између осталог можемо добрым дијелом да пратимо раније економске емиграције Срба са ових простора у привлачење хрватске центре као и повратне присилне миграције и географски размјештај српских протjerаника који иде најчешће по њиховим ранијим матичним општинама.

Завршне мисли

И у завршном дијелу проблематике овога излагања ћемо као и у досадашњем тексту користити предности које нуди понуђена табела.

Табела б. 9.

АВНОЈЕВСКА ХРВАТСКА број протjerаних домаћинстава са подручја

Смјештена у општине РС	РСК	Хрватске	Укупно	Изражено у %
Бања Лука	1493	1725	3218	27,54
Градишка	1069	485	1554	13,30
Нови Град	315	823	1138	9,74
Приједор	265	847	1112	9,52
Лакташи	322	315	637	5,45
Козарска Дубица	382	226	608	5,20
Укупно	3846	4421	8267	70,76
У осталим општинама	1056	2360	3416	29,24
Укупно	4902	6781	11683	
Изражено у %	41,96	58,04	100	100

Наведена табела је произашла из синтезе бројчаних података претходних табела. Представља збирну табелу географског размјештаја укупног броја протjerаних српских домаћинстава са простора авнојевске Хрватске у РС изражену како бројчано тако и процентуално.

Из приказане табеле видимо да је на простору РС са подручја РСК и Хрватске смјештено укупно 11683 протjerаних српских домаћинстава што чини 36870 становника. 3) Њихов просторни распоред је готово искључиво везан за бањалучку регију. У само шест наведених општина (табела бр.9.) размјештено је око 8267 домаћинстава или 70,76%. Ако рачунамо и друге општине ове регије наведени проценат се повећава на око 85%. У самој бањалучкој општини смјештена је готово једна трећина свих протjerаника. Остале протјеране домаћинства просторно су размјештена у Добојско-бијељинској регији (нешто преко 10%) и јужној Херцеговини.

Из до сада приказаних табела и неких од раније познатих чињеница можемо закључити да су правци географског размјештаја српског протјераног становништва из РСК и Хрватске у РС, из бројних, а већ неких наведених разлога текли овако:

- У најближа мјеста РС од ранијег мјеста живљења у РСК и Хрватској,
- у матичне општине рођења из којих се из економских разлога емигрирало у авнојевску Хрватску,
- у Бању Луку,
- у остала мјеста.

Иако невелик, број протјераних српских домаћинстава са простора РСК и Хрватске размјештених по РС је ипак значајан. Он чини 2,85% од укупног броја домаћинстава у РС и 8,83% укупног броја свих протјераних домаћинстава који су се смјестили у РС. Ово није велики проценат, али је по свом размјештају по појединим општинама врло значајан. Ово се посебно односи на поједина насеља унутар општина са већом концентрацијом овога становништва што се већ сада одражава у географским промјенама неких културних садржаја тих простора. Значај у географском размјештају ових протјераника је још већи ако имамо у виду његову квалитативну структуру. Она је аутору позната, али није предмет овога излагања. Њеним бољим познавањем и примјеном у просторном распреду, а у склопу општег регионалног и интегралног развоја РС брже би се решавала многа до сада горућа питања. Једно од њих је што хитније трајно решавање основних егзистенцијоналних питања наведеног становништва, а самим тим и његовог задржавања на просторима РС. Због тога је географски размјештај протјераних српских домаћинстава из РСК и Хрватске у РС као и географски размјештај свих других српских протјераника и уопште цјелокупног становништва РС од битног значаја у њеном садашњем и будућем социјално-географском просторном развоју.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

1. Илић Ј. (1993): Срби у Хрватској - Насељавање, број и територијални размјештај, Едиција - Етнички простор Срба, књ. 3, Београд, стр. 7-172.
2. Бјеловитић М. (1996): Географске посљедице грађанског рата 1991-1995 по српски народ на простору бивше СФРЈ, Гласник, Географско друштво РС, Бања Лука, стр. 49-64.
3. Попис избеглих и расељених лица у РС,
Министарство за избеглице и расељена лица и републички завод за статистику РС, Сарајево, март 1996.

Миленко Живковић

SUMMARY

Geographical settlement of the Serbs of Republic of Srpska Krajina and Croatia in the Republic of Srpska as a consequence of the civil war 1991-1995.

According to the list of the refugee and expelled people in the Republic of Srpska from 8. March 1996 there were 11.683 expelled serbs households ie. 36.870 persons out of territory of former Croatia (AVNOJ) finding their lodgings in Republic of Srpska.

From the croatian domicile territory of former - Croatia (Republic of Srpska Krajina) 4902 households and from croatian domicile territory 6.781 households came to Republic of Srpska.

The large number of those serbs expelled households are territorial settled in the region of Banja Luka ie. 85%.

In the Municipality of Banja Luka there are 3218 households ie. 27,54% settled from all refugee people - what makes one third of whole number.

The most regular geographical settlement of the refugee as well as other people in Republic of Srpska will have an important role in the future social and geographical development of Republic Srpska.

ГЛАСНИК ГЕОГРАФСКОГ ДРУШТВА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ
HERALD OF THE GEOGRAPHIC SOCIETY OF THE REPUBLIC OF SRPSKA

ГОДИНА 1997.
Year 1997.

Свеска 2
Волуме 2
УДК 911.3:314.745
(497.115-861)

МИРА ЖИВКОВИЋ-МАНДИЋ*

КРЕТАЊЕ, РАЗМЈЕШТАЈ И ДЕМОГРАФСКА СТРУКТУРА
ИЗБЈЕГЛОГ СТАНОВНИШТВА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

Грађанским ратом 1991-1995. год. у бившој СФРЈ почeo је нови егзодус Срба са простора АВНОЈ-ске Хрватске и Босне и Херцеговине, који су пред најновијим терором напустили свој етнички простор западно од Дрине и раселили се по територији новопроглашене Савезне Републике Југославије где у статусу избеглица и прогнаника чекају коначно рјешење свог смјештаја. Око 20.000 избеглих и прогнаних Срба прошло је или се задржало на подручју Косова и Метохије.

Егзодус Срба из бивше Хрватске и Босне и Херцеговине

Српске етничке просторе у бившој Хрватској и Босни и Херцеговини у току грађанског рата 1991-1995. год. напустило је преко 600 000¹⁾ Срба одлазећи претежно на територију Републике Србије, односно новопроглашене Савезне Републике Југославије (СРЈ). Док су постојали изгледи и нада да ће Срби повољним исходом завршити рат, боравак у СРЈ сматран је привременим склоништем претежно женског становништва и дјеце, а кад је рат у Србе из Хрватске завршен војним поразом и нестајањем Републике Српске Крајине (РСК), а за Србе из Босне и Херцеговине потписивањем неповољног "Дејтонског споразума", број избеглог и прогнаног српског становништва се повећао. Истовремено искрсло је и питање трајног смјештаја избеглог становништва што је довело до нових проблема и избеглима из СРЈ као домаћину. Избеглице су престале бити само социјални и постале првенствено политички проблем који морају заједно рјешавати Република Хрватска, "дејтонска" Босна и Херцеговина и СРЈ.

Око 20000 Срба са простора Хрватске, претежно из РСК и из бивше Босне и Херцеговине привремено је боравило или још увијек борави на простору Косова и Метохије. Већина од њих потиче из Лике, Кордуне и Баније из којих се највећи егзодус народа догодио послије војне операције ХВ „Олуја“ у августу 1995. године, а мањи број избеглих је из Западне Славоније, послије војне операције „Бљесак“ у мају 1995. године. Послије ових операција РСК престала је постојати. У масовном егзодусу у коме је у четири године рата са тла бивше Југославије исељено преко 600 000 Срба у СРЈ, у немогућности да их све прихвати и размјести на простору Војводине и цен-

* Професор, основна школа Прилужје 38 213, СР Југославија. Рад примљен 16.10.1997. године.

¹⁾ Попис Комесаријата за избеглице СРЈ, 1996.

транс Србије, а дјеломично и видећи прилику да попуни новим српским становништвом од Срба исељено Косово и Метохију, власти Републике Србије су дио крајишког Срба размјестиле у колективне центре широм јужне Покрајине као инфузију ослабљеној српској крви.

Досељавање Срба на Косово и Метохију можда је био покушај Републике Србије да стави на знање албанским сепаратистима да се Србија не одриче свог историјски најстаријег и најзначајнијег дијела, али се није истражало у подузимању мјера рјешавања трајног смјештаја и запослења новопристиглог становништва, што показује да Република Србија нема јасно изграђен програм рјешавања српског изbjегличког питања на Косову и Метохији.

КРЕТАЊЕ И РАЗМЈЕШТАЈ ИЗБЈЕГЛОГ СТАНОВНИШТВА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

Покрајински Црвени крст са сједиштем у Приштини највише је укључен у пружање помоћи и смјештај изbjеглих и прогнаних лица и располаже најкомплетнијим подацима о њиховом броју, кретању, старосној и образовној структури, мјесту и начину смјештаја те положају и приликама у којима сада живе.

Од 1991. године до јуна 1997. године ова организација регистровала је 19 550 изbjеглих лица са простора бивших, Хрватске и Босне и Херцеговине, која се дуже или краће задржала на Косову и Метохији.

Табела број 1 показује број изbjеглица до августа 1995. године и број изbjеглица пристиглих од августа 1995. смјештених у породице и колективне центре по општинама на Косову и Метохији.

Општина	у пород.од 08.1995.	у пород.до 08.1995.	у колектив. до 08.1995.	у колектив. до 08.1995.
1	2	3	4	5
Качаник	12	0	0	54
Лепосавић	30	54	29	336
Подујево	4	0	0	63
Зубин Поток	98	97	0	163
Ново Брдо	0	0	0	104
Србица	0	0	7	186
Исток	106	33	33	692
Вучитрн	79	47	0	56
Урошевац	31	22	0	328
Кос. Витина	0	20	0	146
Косово Поље	0	158	0	585
Пећ	316	192	80	598
Призрен	144	204	0	719
Ораховац	0	9	0	141
Штрпце	5	10	0	83
Липљан	56	156	2	259
Кос. Каменица	0	54	0	155
Баковица	60	55	0	438

1	2	3	4	5
Гњилане	78	0	0	547
Звечан	0	176	0	167
Кос. Митровица	155	141	28	478
Сува Река	0	20	0	339
Клина	360	24	0	80
Дечани	0	12	0	0
Приштина	0	850	0	3154
Обилић	188	548	0	297
Глоговац	0	13	0	48
Драгаш	8	3	0	0
Штимље	12	0	0	0

Табела број 1; преглед избјеглих и прогнаних лица на територији Космета по општинама и начину смјештаја до августа 1995. и у августу 1995.

Из табеле се види да је до августа 1995. године на Косову и Метохији било 1223 избјеглих и прогнаних лица, од чега 1042 смјештених у породице и 171 у колективним центрима у 19 општина на Косову и Метохији. У односу на сјеверне дјелове Србије број избјеглица био је мален и само је у општинама Исток, Пећ, Призрен, Косовска Митровица, Клина и Обилић био већи од 100. Већина од њих су избјегли са простора БиХ, претежно из Сарајева, Зенице и Тузле, али су поријеклом везани за Косово и Метохију па су смјештај нашли код родбине. Мањи број стигао је из Словеније и Хрватске, али је већина њих рођена на Косову и Метохији, па се могу истовремено третирати и као повратници.

Већина избјеглица стигла је на Косово и Метохију послије операције „Олуја“ у августу 1995. То су Срби из РСК са простора Лике, Кордуна и Баније тј. из општина Костајница, Петриња, Војнић, Вргинмост, Глина, Книн и других. Већина Срба из РСК стигла је на Косово и Метохију не имајући други избор. Кад је ријека избјеглица послије пада РСК стигла у Србију око 18 000 људи доведено је на Космет где им је једино понуђен смјештај. Обзиром да су у питању људи који нису имали других могућности, они су нерадо прихватили живот у најврелијем дјелу СРЈ као непожељна мањина међу апсолутном албанском већином.

Као брзо рјешење за смјештај великог броја људи послужиле су полу-празне школе, спортске дворане, зграде домаћа културе, празни помоћни објекти индустријских постројења, монтажне зграде бивших градилишта и неколико мотела. Иако неадекватан смјештај у неизналажењу другог, остао је трајни облик смјештаја лица избјеглих из РСК.

Од на Косово и Метохију доведених крајишних Срба дио је убрзо отишао у сјеверне дјелове Србије, а на Косово и Метохију се од августа 1995. до краја љета смјестило у 29 општина још 13 811 избјеглица, од чега у породицама 2 898, а у колективним центрима 10 543 док је у институције (старачки домови) смјештено 170 старих лица.

Поредећи податке у табели број 1, видљиво је да је већина избјеглица послије августа 1995. смјештено у колективне центре, а мањи број у породице чemu се разлог може тражити у малом броју Срба старосједилаца на Косову и Метохији који би их прихватили. Највећи удио избјеглица у односу на укупно становништво имају општине Зубин Поток и Лепосавић где изб-

јеглице чине 5,5 односно 5% од укупног броја становника. Највећи број избеглица у ове две општине је због тога што су то општине са апсолутном српском већином.

ДОБНА И ОБРАЗОВНА СТРУКТУРА ИЗБЕГЛОГ СТАНОВНИШТВА

На основу података Покрајинског Црвеног крста заснованих на дистрибуцији хуманитарне помоћи у јуну 1997. регистровано је 15 572 избегла и прогнана лица на Косову и Метохији.

Анализа добне структуре избеглица даје слиједећу слику: Сваки четврти млађи од 18 година, а сваки седми старији од 60 година. Избеглица старијих од 60 година регистровано је 2 026 и већину чине жене. Ђеце у доби 1-7 година је 1 133, од 7-14 година 1 626, од 14-18 година 1 408. У посљедњих годину дана рођено је 267 џеце²⁾. Укупно од 0-18 година је 4 434 избегле џеце. Заједно са старијим од 60 година они чине онај дио избеглица које нису радно способне. Остале 2/3 избеглица су у зрелом добу, тј. од 19-60 година старости и спадају у радно способно становништво које има могућност да тражи запослење да не би овисило искључиво о хуманитарној помоћи која је недовољна.

Анализом образовне структуре утврђено је да већину чине неквалификовани и квалификовани радници, лица са средњом стручном спремом док је удвој високообразованих мален. Из овог се може закључити да су на Косово и Метохију дошли и ту остали претежно они који нису могли наћи посао у другим дјеловима Републике Србије, тј. низеквалификована радна снага. Тиме се положај избеглица још више отежава јер и кад добију запослење не улазе у ред добро плаћених занимања.

Тачних података о запослености избеглица нема јер ни једна институција не прати њихово запошљавање. Већина је запослена на одређено вријеме као тренутна испомоћ, замјена или због непосједовања југословенског држављанства иако се у Закону о запошљавању каже да су равноправни са држављанима. Мањи број избеглица је у трајном радном односу и то претежно они који су дошли прије 1995. године. Избегавање примања избеглица у стални радни однос показује да СРЈ још није одлучила на који ће се начин њихов статус ријешити.

УСЛОВИ ЖИВОТА

Већина избеглица смјештена је у колективним избегличким центрима у којима су услови живота изузетно тешки о чему говори и извјештај о извршеном санитарно-хигијенском и здравственом надзору објекта за смјештај прогнаних и избеглих лица на подручју Косова и Метохије који је на захтјев Канцеларије УНХЦР-а и Покрајинског Црвеног крста, извршио Завод за заштиту здравља Приштина, Служба за хигијену и епидемиологију. У 142 смјештајна објекта забринуто је око 13 000 лица. Од 28 прегледаних објекта, у свима су услови оцењени неповољним, а објекти у Пећи, Косовској Митровици, Србици, Урошевцу; Новом Бруду и Обилићу оцењени су као по-

²⁾Покрајински Црвени крст Приштина; подаци о дистрибуцији хуманитарне помоћи џеци млађој од годину дана.

тенцијална епидемиолошка „бомба“ за цијели Космет и предложено је њихово исељавање одмах, што још није урађено.³⁾

Старија лица су претежно смјештена у колективне центре, а 170 у старажачки дом. Поред пружене помоћи и његе услови живота су тешки (слаба исхрана, нехигијена, неријешено питање гријања, неадекватан простор). Обзиром на тешке животне услове у смјештајним центрима, што уз проживљене психичке стресове, животну доб и недостатак лекова резултира новим оболењима која се најчешће не лијече, а и смртним случајевима. Нема посебне евидентије о умрлим изbjеглицама. У граду Приштини умрло је у посљедње днице око 20 старијих изbjеглих лица⁴⁾.

У циљу задржавања Срба из Крајине планира се изградња изbjегличких насеља. До сада су изграђена и усељена два таква насеља: Велика Река у општини Вучитрн са око 400 становара и Добрево у општини Косово Поље са досад усељених 90 становника. У изbjегличким насељима које чине изграђени породични објекти живот се одвија нормално, па су то уз неколико мотела једини смјештајни објекти у којима су задовољени стамбени и хигијенско-санитарни стандарди.

У посљедњих годину дана регистровано је рођење 267 изbjегличких беба што је најбоља потврда да је живот неуништив и да се стално обнавља. Ова дјеца у Изводу из матичне књиге рођених немају држављанство, и као и њихови родитељи који су распадом СФРЈ и протjerивањем из завичаја без њега остали, чекају да се на неким вишим инстанцима реши проблем њиховог трајног смјештаја, запослења и држављанства. Дешава се да се изbjегличка новорођенчад воде као хрватски држављани, иако нису рођени у Хрватској, а ни њихови родитељи немају хрватско држављанство.

Приликом пописа изbjеглица 1996. године већина се изјаснила за оstanак у CPJ, дио је изразио жељу за одласком у иностранство, претежно Сјеверна Америка и Аустралија, а мањи број, већином старијих лица изразио је намјеру да се врати у Хрватску (због остваривања права на пензију, продаје имовине али и неријешавања низа статусних питања).

Све наведено доводи до осипања изbjеглог становништва које се разлази у разним смјеровима, не организовано већ појединачно, како се ко сналази. Због спорог рјешавања кризе на простору бивше Југославије многи виде једино рјешење у одласку у иностранство користећи УНХЦР и сличне организације које првенство дају Србима из BiH. У посљедње вријеме Србима из Хрватске нуди се једино могућност исељавања на Исланд.

Међу крајишким Србима осjeћа се потреба веће повезаности и организованости. Да су на Косово и Метохију стигли Срби из једног дјела Крајине, они би били чvrшће повезани и вјероватно оснивали неке институције и организације и преко њих и политички наступали, јединствени у својим захтјевима према Србији и Хрватској као дјеловима своје бивше домовине захтјевајући трајно рјешење својих проблема. Укупан број људи је мали, а потиче из више општина тј. различитих крајева, са малим удјелом интелектуалаца, никакве економске моћи, бори се за голу егзистенцију и већина размишља о налажењу рјешења у сјеверним дјеловима Србије, где је смјештена већина Срба из Крајине или чак о одласку у иностранство.

³⁾Завод за заштиту здравља Приштина, Служба за хигијену и епидемиологију; 04.04.1997. Приштина

⁴⁾Процјена Покрајинског Црвеног крста Приштина, август 1997.

У циљу што бржег рјешавања проблема избјеглица основано је средином 1997. Удружење избјеглица и прогнаних лица Косова и Метохије са средиштем у Приштини. Ово Удружење основало је неколико одбора чији су задаци да прате број и кретање избјеглих лица на Косову и Метохији, помажу им у остваривању права на лијечење, образовање и рад, срећивању докумената, било да желе остати у СРЈ, вратити се у завичај или отићи у иностранство. Удружење има и Одбор за културно-умјетнички рад и његовање обичаја завичаја. Обзиром да се срећу различити подаци о броју избјеглих и прогнаних, удружење планира заједно са аутором овог текста у току ове јесени провести попис избјеглих и прогнаних лица, а различите информације које ће се том приликом добити помоћи ће раду Удружења у бржем рјешавању проблема избјеглих и прогнаних. По прошђени Удружења на Косову и Метохији се налази 12 000 избјеглица из Хрватске и БиХ и 1 300 Срба избјеглих из Албаније. По подацима Покрајинског Црвеног крста тај број је око 15 500. Разлика у броју произилази из сталног кретања, напуштања Космета трајног и привременог, неодјављивања, примања хуманитарне помоћи и других разлога.

Прогнани и избјегли Срби из Крајине, размјештени на Косову и Метохији у тежем су положају од избјеглица у другим дјеловима СРЈ, јер се налазе на политички нестабилном простору, на коме ни аутохтони Срби не осјећају апсолутну сигурност. Затегнутост односа између Срба и Албанца и политичка неизвјесност подсећају краишке Србе на прилике из завичаја 1990-1991. Неизвјестан статус Косова и Метохије у оквиру СРЈ, немирање Албанца са тренутним стањем и њихово неодступање од захтјева за Републиком Косово, нижи степен привредног и културног развоја, језична, вјерска и културна подвојеност, статус непозваног госта, довољни су разлози зашто краишким Србима сматрају боравак на Косову и Метохији привременим рјешењем, чак ако и добију југословенско држављанство. Избјегли и прогнани Срби дуго ће чекати на коначни рјешење свог статуса све док за њихову судбину одговорне стране постигну коначан договор, а до тада треба превижевати.

ЗАКЉУЧАК

Око 20 000 протјераних Срба из бивших југословенских република, Хрватске и Босне и Херцеговине, нашло је на краће или дуже вријеме смјештај на Косову и Метохији. Већина живи у врло тешким условима, смјештени у колективне центре, без посла, икакве помоћи у храни, одjeћи и новцу. Поред тога они немају грађанска права као остали југословенски држављани. Њихов социјални проблем је политички проблем за Југославију.

Обзиром да не види могућност скорог рјешења ових проблема, многи од њих одлучују се на одлазак у иностранство.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

1. Покрајински Црвени крст, Приштина.
2. Удружење изbjеглица и прогнаних лица на Косову и Метохији.

МИРА ЖИВКОВИЋ-МАНДИЋ

SUMMARY

MOVEMENT, DISPLACEMENT AND DEMOGRAPHIC STRUCTURE OF POPULATION REFUGEE ON KOSOVO AND METOHIA

About 20 000 Serb's-refugees from ex Yugoslav republics, Croatia and Bosnia and Herzegovina have faund their place on Kosovo and Metohija for shorten or longer dependng on the whole political situation.

The most of them live in extremly disfuring i colective centre's and hard conditions without job, any help, either in the food and clothes or in the money.

Besides they haven't the same right as the other Yugoslav citizens. Theirs societies problems are political problem for SRJ.

Understanding that most of these problems will not be solve soon they decide to go abroad.

СТЕВО ПАШАЛИЋ*

ГЕОГРАФСКИ ПОЛОЖАЈ СЕМБЕРИЈЕ КАО ЊЕН ПОТЕНЦИЈАЛНИ РАЗВОЈНИ ФАКТОР

Географски положај је физичко-географска и друштвено-географска категорија. Отуда његова анализа захтјева комплексан приступ поготову у просторним плановима насеља, општина, региона.

Као елеменат развоја географски положај има изузетно значење. Он, са своје стране, предиспонира локацију центра као жаришта развоја, а тиме и локацију привредних објеката, поготову индустриских и смјештај најважнијих функција које тај развој подстичу и обезбеђују.

Повољан географски положај неког локалитета дјелује као мамац на становништво и оно се креће према њему. Тако је и на простору Семберије. Она је тренутно са највећом концентрацијом становништва у Републици Српској, јер је изванредног географског положаја.

Иако не представља неки забити простор, већ регионалну цјелину изузетно повољног географског положаја и врло значајних природних ресурса, он није довољно истраживан са географског становишта. Стога је остао готово непознат у нашој науци. Не зна се ни како је настало име Семберија. Једино се Миленко Филиповић дотицао његове етимологије, задовољавајући се претпоставком да је име настало у XVI вијеку, када су се овамо доселили Власи (1,8).

Семберија је регионална цјелина, која се од сусједних крајева издваја низом својих просторних ознака: географским положајем, ионако важним, који је недавно задобио огроман значај; природним склопом, на изглед једноставним, али испуњеним вриједним природним ресурсима и означеним знатном природном проходношћу; низијом која је густо насељена, али је једноставнијег етничког састава од сусједних регија. Уза све то, Семберија је имала велику улогу у кретању становништва током XVIII и XIX вијека - била је транзитна вратница кроз коју су пролазиле динарске миграције на путу ка Срему, источној Славонији, Мачви и другим панонским крајевима.

Географски проблеми сваке регионалне цјелине у знатној мјери простиру из особености њеног географског положаја. То нарочито важи за привредне, саобраћајне, културне и друге функције, јер се зна да данас заправо не постоје регионалне цјелине које су довољне саме себи, које се у себе затварају привредном аутаркијом. Данас се повезују и допуњавају чак и међусобно веома удаљени дијелови континената и држава, а камоли сусједне регионалне цјелине. Од географског положаја у великој мјери зависи како и на који начин ће се једна регионална цјелина допуњавати и повезивати са

*Др. доцент, Учитељски факултет, 763000 Бијељина. Република Српска. Рад примљен 10.6.1966.

другом. Чињенице које слиједе показаће да све то, наравно, важи и за Семберију. И више од тога: под утицајем драматичних збивања током 1992. 1993. 1994. и 1995. године она је задобила функцију раскарснице српских земаља, посебно оних које се налазе западно од Дрине и јужно од Саве. Да би се могла схватити та функција и њен утицај на садашњост и будућност становништва, неопходно је да се потпуније анализирају сви аспекти географског положаја ове регионалне целине.

Ријеч је о њеном положају према крупним регионалним целинама, главним долинама, великим ријекама и просторима у којима се налазе значајни природни ресурси. Ријеч је и о положају Семберије према магистралним саобраћајницама, развијеним природним рејонима и крупним гравитационим центрима.

Семберија се налази на самој јужној ивици пространог Панонског басена и уз посљедње издanke Динарских планина. Стога су на њу утицале и још утичу ове дводесет макрорегије својим геолошким и геоморфолошким процесима, климатским и хидрографским својствима, у неколико педолошким и биogeографским обиљежјима. Прије великог насељавања становништва, разоравања земљишта и стварања мреже насеља, Семберија је имала природни биљни покривач који је такође био у знаку пројимања панонско-степских и динарско-шумовитих утицаја. И док је такав биљни покривач углавном ишчезао разоравањем и насељавањем ове питоме перипанонске низије, нису ишчезли климатски и посредни хидрографски утицаји огромног базена. По температуре ваздуха, инсолацији, количинама и мјесечној расподјели падавина, струјању ваздушних маса и другим метеоролошким елементима, простор Семберије се готово не разликује од простора Срема или Мачве. Овим трима регијама заједничка су још нека природна својства; мала надморска висина, лака природна проходност у свим правцима и сличан педолошки покривач. Наравно, Семберија се просторно везује и за западне низијске регије као што су Посавина, западни Срем и источна Славонија, па се тиме појачавају панонски утицаји у означеном смислу.

Из Панонског басена су допирали и разни антропогени утицаји. Повремено и у мањим групама из њега је досељавано словенско и несловенско становништво. Подизана су ушорена насеља слична оним у Срему и другим дијеловима Војводине. Донесене су неке важне биљне културе попут сточне шећерне репе, сунцокрета и конопље. Велики дио увозне робе доспијевао је овамо преко Саве или Дрине, тј. из Срема и Мачве. Наравно, готово сви извоз из Семберије управљао се на исток, а нарочито сјевер, опет преко Саве. Уосталом, јужно заљеће, брдско-планинско, шумовито, влажно, са становништвом које припада другом културном кругу, такође је вршило утицај на споменуте панонске низије просторе, опет преко Семберије. У овим међувезама и међудјељствима Семберија је, дакле била некаква спона, својеврсна транзитна копча. И не само спона са сјеверним и јужним сусједним целинама, него и источним. Јер, не смије се изгубити из вида чињеница да се Семберија налази уз саму Србију, близу Мачве и доњег Срема. Налазећи се у сусједству ових низијских просторних целина, које спадају у најразвијеније привредне рејоне Југославије, Семберија има изузетне могућности за привредно и културно повезивање и допуњавање с њима, које ће битно утицати на њен убрзани развитак у скорој будућности.

Попут Срема, Баната и Бачке и Семберија се простира између великих

ријека. Међутим, њене граничне ријеке су унеколико другачије. Тачније оне су потенцијално далеко значајније од ријека које омеђују велике војвођанске цјелине: Сава је важан пловни пут и ослонац великих мелиорационих захвата, а Дрина непресушни, обновиви извор драгоцене хидроенергије, највећи на Балкану, коју смо тек почели да искоришћавамо.

Управо тај положај Семберије у углу између двије велике ријеке разноликог, али врло великог значаја, представља својство које нема ни једна регија у бившој Босни и Херцеговини. Благодети таквог положаја су тако јасне да их не треба много доказивати.

Семберија се не налази само у близини развијених пољопривредних региона, као што су Мачва и Срем, у којима су израсли и већи индустријски центри попут Шапца, Лознице и Сремске Митровице. У њеном јужном и југозападном залеђу поникли су сложенији индустријски центри Тузла и Лукавац, енергетски и рударски центри Бановићи и Угљевик, хидроцентрала у Зворнику и термоелектрана у Тузли. Уз то је највећи дио тог планинско-брдског залеђа обрастао шумама. Овакав положај Семберије на граници различитих географских цјелина, али и разноликих потенцијала и ресурса, пружа сам по себи велике комплементарне могућности.

Једна друга особеност географског положаја Семберије је од непосредног значаја за свеколике њене функције: то је њен положај у близини најзначајнијих саобраћајних линија и раскрсница путева. И то не само регионалних, него и магистралних, чак међународних саобраћајница, као што је једина пруга двоструког колосијека, правца Београд-Загреб. Паралелно с том жељезничком пругом, која води према западу све до обала Атлантског океана, а према истоку и југоистоку до Истамбула на Босфору, изграђен је и аутопут Београд-Загreb. Уз све то, сјеверном ивицом ове низијске регије тече Сава којом се одвија значајан пловидбени саобраћај, погодна за превоз гломазних рудних сировина, дрвета, великих пољопривредних вишкова жита, шећерне и сточне репе, шљиве и другог воћа. Значај овог пловидбеног пута повећан је и чињеницом да се на њему налазе и најкрупнији прерадивачки и потрошачки центри, према којима је управљен транспорт свих ових добара. Мислимо на Брчко, Сремску Митровицу, Шабац, Београд и Смедерево.

Није беззначајна ни чињеница што је Семберија нагнута према сјевероистоку и дијелом према сјеверу, тј. према Сави и Дрини. Значи, она је самом својом топографијом предодређена да гравитира према Срему, Мачви и Посавини, да се с њима чвршће везује у саобраћајном и привредном смислу. Ово тим више што је Семберија релативно малог пространства, па су њени периферијски дијелови незнатно удаљени од Саве и Дрине. Растојање у правој линији од центра Бијељине до Саве износи 10,5 а до Дрине само 7 km. Од варошице Јање, која се налази на јужној ивици Семберије, па до Сремске Раче на Сави, растојање једва достиже дводесетак километара. Тузла и Зворник, као највећа градска насеља у јужном и југозападном дијелу залеђа Семберије, знатно су удаљенији од Бијељине: први град седамдесетак, а други педесетак километара. Од јужне ивице Семберије до Зворника терен је природно проходан јер представља дио доњег Подриња, који је прошириван акумулатционим дејством Панонског језера и ријеке Дрине. Међутим, између Семберије и басена Тузле испречује се други вијенац Мајевица, који није висок

(Столице 916 m), али ипак није свуда погодан за изградњу саобраћајних линија.

У условима вишевјековних етничких, вјерских и политичких трења, понекад и крвавих сукоба које су вјешто подстицали малоазијски и панонско-алпски завојевачи, овде је тешко опстајало становништво. Тачније, оно се теже одомаћило и усталивало, а много лакше досељавало и одсељавало према сјеверу или истоку. Кад се најзад један његов дио усталлио, није остао сасвим хомоген, али су Срби бројно избили на прво, а Муслимани на друго мјесто. Кад нам је већ чемерни историјски развитак наметнуо честа трвења, па и крваве сукобе, онда треба имати у виду један аспект географског положаја Семберије: простор који је са источне и сјеверне стране ограничава, насељен готово искључиво српским народом, што семберијском становништву ствара осjeћај сигурности и поузданог ослонца.

Досадашњи привредни развитак у ширем окружењу Семберије, у суштини неплански и неравномјеран, изазвао је неке процесе који еколошки угрожавају ову регију. Јер, она се налази низводно од извора загађивања и насеља у којима су се развијали деградациони процеси.

Посредством рјечних токова, дијелом подземне воде и струјања ваздушних маса, одређена загађења се лако преносе и угрожавају питоми простор Семберије. Тако је Сава из године у годину све загађенија; њена вода спада у III, а ријетко када у II класу. Знамо да се сви велики индустријски центри у панонском дијелу Хрватске налазе на Сави, а рјеђе на Драви, да су многи босански индустријски градови нанизани дуж Саве, Врбаса, Уне, Босне и других ријека. Све отпадне воде из тих градова доспијевају Савом до ове регије и угрожавају њене сјеверне границе. Али загађења допиру и из других градова: из Шапца и хемијске индустрије „Зорка“, на Лозници и њене „Вискозе“.

Одређена загађивања допиру и из Угљевика. Ријеч је нарочито о рударским коповима, око којих се налазе велике депоније стјеновите јаловине. Њене ситније дијелове, а нарочито гасове, чађ, пепео и друге штетне материје које избацују фабрике преко димњака, доноси вјетар и до Семберије.

Семберија лежи уз саму Србију, својом низном и природном отвореношћу личи на стално отворену вратницу. Све саобраћајне, природне, културне и друге везе између Србије и западних српских земаља воде кроз ту вратницу. Ријеч је о везама са западним областима Републике Српске. Од семберијске вратнице води важан пут уз Дрину преко Зворника; на њега избија неколико путева (код Дрињаче, Цапарди и Милића) који повезују Бирач, Гласинац, Романију и друге планинске крајеве источног дијела Републике Српске.

Од ове вратнице почиње „коридор“ који представља жилу куџавицу, најважнији дамар или нерв српског народа, кичму његове одбране, али и контроле копнених и водених саобраћајница правца исток-запад. Од њега се одвајају регионални и локални путеви који воде ка Озрену, српској насеобинској цјелини која представља велику стратегијску заштиту „коридора“ од опасности које би долазиле са југа.

Математичко-географски положај Семберије не може се лако дочарати, јер је у питању регионална цјелина малог пространства. Наиме, читојцу мало значе подаци да се она налази између 44°35' и 44°55' сјеверне географске ширине, односно између 18°59' и 19°23' источне географске

дужине. Али се поређењем са другим регионалним цјелинама ипак стиче нека представа о том аспекту положаја, па и о неким реперкусијама које он може да има на географска својства проучаване цјелине, нарочито на њену климу.

Тако се на карти јасно види да се Семберија простире на географској ширини средње и јужне Мачве, доњег Срема, београдске околине и јужног Баната. У западнијим дијеловима Републике Српске њој одговарају, по географској ширини, простор између Бања Луке и Приједора. Семберија је под претежним дејством континентално-степских утицаја Панонске низије.

Код Семберије, иако је низија, питање разграничења са сусједним просторним цјелинама се не поставља оштро. Јер, Сава и Дрина је врло јасно ограничују са двије стране. И Јања, својим доњим током, укључујући и њену десну страну до насеља Главичице, чини природну границу ове регије. Тако остаје само питање западне границе. Ако насеље Брезово Поље, лоцирано на десној обали Саве, народ убраја у Посавину, онда би се за западну границу могла узети рјечица Лукавац.

Овако омеђена Семберија је пространа 734 km^2 . Приликом пописа становништва обављеног 1991. године на тој површини је живјело 96.796 становника, с густином насељености од 132 житеља на km^2 . Дакле, ријеч је о малој, али густо насељеној регији за наше прилике.

Дакле изузетно повољан географски положај Семберије пружа велике могућности у њеном развоју, што прије свега треба да буде адекватно третирано у њеном просторном плану, што ће омогућити њен даљи плански и функционални развој.

ЛИТЕРАТУРА

1. Кајмаковић, Р (1974) : Семберија, етнолошка монографија,
Гласник земаљског музеја БиХ, св. XXIX, Сарајево.
2. Марковић, Ј. Ђ. (1970): Географске области СФРЈ, Завод за уџбенике
и наставна средства, Београд
3. Пашалић С. (1995) : „Семберија - регионалногеографска студија”,
докторска дисертација, ПМФ, Нови Сад.
4. Топографска карта - Бијељина, Р 1:100.000, Војногеографски институт,
Београд, 1985. године.

ГЛАСНИК ГЕОГРАФСКОГ ДРУШТВА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ
HERALD OF THE GEOGRAPHIC SOCIETY OF THE REPUBLIC OF SRPSKA

ГОДИНА 1997.
Year 1997.

Свеска 2
Волуме 2

Душан ДРЉАЧА*

ЕТНОЛОГИЈА У РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ НАКОН
ЕТНИЧКОГ СУКОБА

Етнички конфликт у Босни и Херцеговини, као вид друштвеног сукоба, има своје друштвено-културно утемељење, конфесионалну позадину (с обзиром на религијску културну кохезију, етнички конфликти су често и ве- рски ратови), сличан је сукобима у пограничном појасу и снажно обојен различитим „историјским памћењем“.

Међуетнички конфликт у Босни пропраћен и унутаретничким сукобом (муслимана с муслиманима). Босански конфликт се неизбежно мора разматрати у склопу општејугословенског, у контексту дуготрајних сукоба (Ирска, Кипар) и нових етничких подела у Европи (Белгија, Паданија, Тићино, Истра).

Приступивши разматрању теме из наслова, наглашавам да ће овде бити речи само о неким од узрока етничког конфликта. Пишући претежно о по- следицима, позивају се на неке од могућих узрока. Нека од мојих запажања су, за етнолога, истовремено и суморне констатације, звуче као труизми, као нпр.: једном распламсани етнички сукоб могуће је понекад запретати, веома ретко угасити. У овом раду настојим, такође, да неке појмове на описаним примерима разјасним, а ређе уводим модификоване или нове одреднице.

Овај прилог, уз кратак Увод и сажета Завршна разматрања, има три дела: 'Опште о етничком сукобу, Југословенски и европски контекст и Босански проблем.'

Опште о етничком сукобу

Вечити немири и буне и краткотрајни временски одсечци без рата, утицали су посве сигурно на постанак синтагме „мирна Босна“ у којој је садржана знатна доза ироније. Последњи рат у Босни је, као што се зна, завршен потписивањем у Дејтону (Охајо, САД) изнуђеног мировног споразума. Као у сваком рату, мировним преговорима је претходио пораз једне од зараћених страна, захватање њеног етничког простора и разоружање. Пораженом се осећа и друга страна, јер је остао незадовољен претежни део почетних стремљења и растућих амбиција. Око 60% становника Уније БиХ су прогнаници и избеглице, сагласни једино у тврдњи о „присуству туђе руке“ кад описују садашње правно стање у некадашњој југословенској републици. Споразум је склопљен, а до правог мира - као што се то на терену потврђује - иtekako је

*Сажетак реферата, одржаног на међународном научном скупу: Задаци етнологије /културне антропологије у Европи која се уједињује, 22. и 23. новембра 1996. у Познању. Интегрални текст на пољском и енглеском језику биће објављен у зборнику радова скупа.

далеко. Настало је и развија се, у сваком ентитету, властито историјско памћење.

Сваки од народа у БиХ имао је, из различитих историјских раздобља, примере „свог“ историјског памћења у односу на друге, углавном с негативним предзнаком. Не жељећи да залазим дубље и намерно избегавши, непопуларно у Европи, позивање на време турске (и аустроугарске) владавине, временски најближи и најтрагичнији чинили су ми се примери везани за веома сличан сукоб током другог светског рата. Имали су у том рату народи БиХ и своје антифашисте и своје колаборанте, а пропорције тих подела биле су различите. Памтили су се и кришом препричавали само туђи злочини. Слична ситуација је била и у односу према вери и „својим“ конфесионалним институцијама и традицији. У том погледу је владала карактеристична подела: ми и они, своји и туђи.

У време „отварања“, крајем осамдесетих година, најпре су основане националне партије. У њиховим програмима није пропуштена да се нагласи потреба унутаретничког помирења. Суседни народи су то, одмах и не без разлога, скватили као „рехабилитацију злочинаца“, мада су се и сами латили измирења у оквиру свог етноса. При томе не треба изгубити из вида чињеницу да је национализам на европском Истоку (за разлику од процеса на Западу), веома дugo био под стегом владајуће интернационалистичке идеологије и да је у народу тињао. С тим у вези, за вишенационалне заједнице - каква је била наша, нужно се намеће питање: да ли смо у једнаком степену, у име равноправности народа и класног интереса, подлегли запостављању својих националних, верских и других особина?

Патриотизам, испољен на разним странама, убрзо се трансформисао у облик изузетно емотивног национализма. Код једних се распламсао на линији ослобађања (или „ослобађања“), код других у настојању да се не изостане или из пркоса, ослањајући се већином на историјску митоманију и омогућујући већ тада да се сагледа и друга страна медаље.

Сепаратистичка и сецесионистичка стремљења пошли су укорак са националистичким покретима. Сецесионизам је, само теоријски гледано, могао бити последица безобзирне манипулатије масама, јер га није довољно изводити једино из пораста „обичног“ национализма и шовинизма. Оно што се у Југославији и Босни десило тињало је деценијама; било је у томе превише „ћутања испуњеног садржајем“

Требало је, међутим, уложити много више труда, разборитости и добре воље да се насиљна и крвава сецесија замени мирним и културним растанком. Како, сасвим сигурно, кривицу и поред светске подршке није могуће свалити само на један народ, свака страна се сада грчевито држи свог слабашног и, у најмању руку, местимично непотпуног објашњења, а сва друга, такође несигурна и непотпuna, брже-боље одбације.

Југословенски и европски контекст

„Југословенство“ као народ народа, негација етничких и других подела, било је за сепаратисте - како произлази из претходних редова, у супротност с националним и верским интересима. Најмању популарност идеја југословенства је забележила на почетку рата 1990-1991. године. У последњој деценији пред босански ратни сукоб регистровано је у пописима ста-

новништва смањење броја Југословена за пола милиона лица (1981-1,2 мил., 1991 - 700.000). На самом крају 80-тих пуштена је у оптицај крилатица да само једнонационална држава обезбеђује благостање за сваког. А у Југославији, у време њеног распада, сваки пети брак је био национално мешовит. Схватљиво је, стoga, код неких испољавање тuge за изгубљеним идентитетом. Појава „југоналгије“ није само наша специфичност. Имамо је и другде: Ostalgie - изузетно снажна и готово невероватна код неких Немаца, проузрокована губитком њиховог источног идентитета.

На овом месту треба подсетити на народну изреку: „Ко мачем сече, од мача и страда!“ Управо у Хрватској, једној од југословенских република, које су се пре шест година насиљно одвојиле од Федерације, већ дуже времена делују снажне центрифугалне сile, уствари сепаратистички покрет, чији су минимални захтеви регионална аутономија (Истра) и који централна власт сурово гуши.

Указао сам, у Уводу, на сличност сецесионистичких стремљења и покрета у државама обухваћеним тзв. транзицијом са оним, регистрованим у високоразвијеним земљама све јединственије Европе. Сецесионистички модел је скоро истоветан и садржи низ елемената. У сепаратистичким настојањима понекад се активира већина, а понекад се у први план „истурају“ само један или два елемента. Претежно богати Север одбија да улаже у развој заосталог и сиромашног Југа (на Кипру је то обрнуто: Север је био кудикамо сиромашнији) или да пропорционално дохотку финансира заједничку војску. Заједничку државу напуштају не само народи, већ се атомизација шири и на мање етничке заједнице, па су таквим настојањима обухваћене и етничке групе. Теорије E. Gellnera и E. Hobsbowma, примерене прошлости потврђују се опет у пракси, другим речима дешава се - déjà vu. Најсвежија два примера тичу се покушаја стварања федеративне, независне и суверене Паданије и питања самосталности кантона Тишине. Одбацујући такве покушаје и гушећи их, државна власт у Италији и Швајцарској реагује одлучно и сурово, оцењујући покушаје сецесије као напад на устав. Неоцењива је штета, нарочито, што исти одговор наших власти, поводом неуставног истицања словеначке заставе на граници тада јединствене Југославије, нико у Европи није подржао.

У новонасталим невеликим државама, након почетних неспоразума геополитичке нарави, све је више оних који се приклањају максими: што је држава мања, њене тешкоће у одржавању равноправних односа са суседима су веће (Словачка, Словенија).

Босански проблеми

Током продуженог и крвавог рата у Босни, гигантских разарања и небројених жртава, свет је нажалост прекасно спознао да национализам и митолошка свест нису иманентни само Србима - како се годинама уз највећу медијску халабуку истицало - већ је то и хрватска одлика (редослед би пре могао бити обрнут!) и да се босанском исламу не могу приписивати мирољубива својства.

Подела на смрт завађених народа извршена је у име каквог-таквог јединства етничког простора. Неке границе ентитета су у „правичној“ подели имале статус неповредивих, друге не. Настала је „Босна цијела, из два

дијела!", у жаргону „пукнута република". Хрватска заједница, која и не мари што јој је званично одузет назив Херцег-Босна, успела је да у току рата ојача своју независност према федералним властима. У Дејтону су Срби и званично добили Републику.

Указујући на неке постконфлктне тешкоће у функционисању новонасталих државних органа у Босни, трудио сам се у име научне истине и с обзиром на своју националну припадност, да што је могуће више избегнем једнострани прилаз. Наводим зато примере муслиманско-хрватских неспоразума у заједничкој федерацији, основаној пре скоро три године, намерно изостављајући Србе као да они тамо не живе. Помињем ове примере: дуготрајни неспоразуми око поделе америчке „помоћи" у оружју (тешком, лаком и ракетном), допремљеном у луку Плоче; насиље, убиства и ново депортовање у Мостару; резервисан само за своје супароднике назив „прогнаници", а за инородне „избеглице"; одбијање мањинског становништва (хрватског односно муслимanskог), на датом простору, да сарађује са властима и партиципира у култури доминантног и самим тим повлашћеног народа; наставак уништавања туђих кућа и сакралних објеката тј. затирање трагова о некадашњем присуству инородних; на просторима где се доминира, не допушта се никаква, па чак ни она од међународне заједнице диктирана, бројности пропорционална, подела власти у локалној администрацији. Другим речима, изостаје било какво поверење у „туђу" власт, полицију и администрацију.

У Босни и Херцеговини се, како читамо, и даље врши етничка територијална хомогенизација (и хегемонизација), а национализам и даље цвета. У новим етногенетским тумачењима заборавља се на научни етос; убрзано се траже и у средњем веку налазе нови државни симболи, при чему се чине неопростиве хералдичке грешке; врше се стрмоглаве и нелогичне промене у језику; претерује у коришћењу вере у политичке сврхе. У мусиманском делу, опет је у моди оријентална ношња, источњачке мелодије и исламско поздрављање у јавним објектима. А управо неки од овде поменутих примера и поступака били су у вишенационалној заједници један од узрока етничко-верских сукоба који су са онима политичког карактера довели до грађанског рата. А рат је, одневши и овога пута животе многих мушкараца, озбиљно пореметио демографску равнотежу у свим ентитетима.

И још једна опасност, која посебно прети деци: мине расуте по пољима и шумама, селима и градовима, вребају буквально на сваком кораку. Угроженост је таквих размера да су на Западу припремили и издали за босанску децу стрипове упозоравајућег садржаја. Процењује се, наиме, да ће процес уклањања мина потрајати најмање тридесет година.

Завршна разматрања

Скоро је немогуће дати разумне одговоре на безбројна питања, поготово во оно најважније: Како ублажити последице продуженог етничког сукоба. Као што је познато, лечење ксенофобије, нетрпљивости и (етничке) мржње је дуг и замршен процес и стога искусни психолози препоручују да завађени не живе заједно, већ једни поред других, напоредо.

Преостоје нам, на крају, да неколико редова посветимо задацима етнологије у Републици Српској и њеном месту у научној заједници „Европе која се уједињује".

На Универзитету у Бањалуци студије етнологије су почеле 1994. године. Етнологија се далеких шездесетих година студирала у Сарајеву, такође на Одсеку за географију.

У вези с представљеном ситуацијом након етничког конфликта и потребама наставе етнологије на Универзитету, из читавог низа питања, покренутих на међународном научном скупу о задацима европске етнологије, издвајам четири и представљам их овим редом: 1. Како предавати Етничку прошлост у духу „европске интенције“ да се студенти сувише не оптерећују прошлошћу, чак ни најближим историјским збивањима из којих они и њихови родитељи носе властите ожиљке; 2. Којим се чињеницама служити, у име етничке толеранције и сарадње, у настојањима да се ублаже осећања нетрпљивости; 3. Какав одговор студенти могу да очекују од предавача, коме је дужност да поштује морални кодекс науке, на постављено питање: да ли је ислам у Босни вера (из европске сфере заштићене приватности) или је он стил живота? И најзад 4.: Хоће ли у очима поборника европског јединства и праштања (али не и заборављања!), етнологија у Републици Српској са старим и новим оптерећењима, бити сматрана старомодном и националистичком, или пак модерном и европском?

Делимичан одговор о нашим опредељењима и усмерењима даје истраживачки пројекат Одсјека за географију и етнологију по којем ће се, чим буду одобрена средства, приступити уз учешће страних научника проучавању **мултиетничког** Прњавора у Републици Српској.

ПРЕГЛЕД ГЕОГРАФСКЕ ЛИТЕРАТУРЕ - REVIEW

Др Јован Илић и др., СРБИ У ХРВАТСКОЈ - насељавање, број и територијални размјештај. Географски факултет Београд. Едиција „Етнички простор Срба“ Књ. 3. Београд 1993. Тираж 1000. Стр. Л-278 са 4 карте у прилогу.

Географски факултет у Београду, односно његови научни радници схватили су потребу издавања едиције „Етнички простор Срба“ у тешким данима рушења друге Југославије. Стога заслужују признање свог народа. Успјело се, макар у задњи час објавити научне радове у српском етничком простору у вријеме жестоке свјетске антисрпске медијске кампање. Штета је, што је енглеско издање ове књиге изашло, кад је ратни сукоб на Балкану био завршен. Но и да није било тако, ова књига не би могла промијенити медијску кампању, којом диригују моћне сile. Према тим моћницима тзв. западне демократије, крив је онај кога моћници прогласе кривим. Ништа не мари тој демократији, што ће нешто касније њени поједини медији почети да објављују и другу страну медаље. За свјетске управљаче, под диригентском палицом САД, циљ је постигнут, противник је сатанизован и против њега су дозвољена сва средства! Тако су муслимани, сада Бошњаци, масакрирали своје грађане, да би СР Југославија добила санкције или да би Република Српска могла бити бомбардована снагама НАТО пакта! За географе, као и за друге јавне и научне раднике, битно је, да су у данима најтежим за свој народ, били на његовој страни као и на страни објективне истине. Зато наведена књига по нама заслужује овако дуг увод.

Трећа књига едиције „Етнички простор Срба“ обрађује српски народ на просторима авнојске Хрватске, а кад је писана на просторима

Републике Српске Крајине и Републике Хрватске. Главну књиге представља студија др Јована Илића: Број и размештај Срба на територији авнојске Хрватске, која заузима простор од 7-205 стране или 71% књиге. Поред ове студије књига садржи још шест краћих прилога.

Послије осврта на географски положај авнојске Хрватске, аутор прелази на обраду српског етничког простора (СЕП), ког је дефинисао као простор са већинским српским становништвом, вјековним боравком и повезаношћу са матичним простором. Паралелно приказује на пр. број српског становништва са удјелом у власништву земље. Тако се може видјети да је у посљедњем попису удио Срба у општини Осијек био 18%, док је удио у власништву земље био 46%! То значи, да су Срби старосједиоци у општини, чију су етничку структуру измјенила досељавања другог становништва у град Осијек.

Главнина студије објављена је у поглављу: Насељавање и бројно стање Срба на територију авнојске Хрватске (стр. 23-99), која како по обиму тако и садржају представља срж рада. Аутор детаљно разматра наведену проблематику, користећи при том огроман број литературе и извора, која се односи на процес насељавања, формирање СЕП и развој броја становништва. На простору Хрватске постоји око 350 година аустријска ВОЈНА КРАЛИНА (до 1881) као тијело које је било изван хрватске јурисдикције. На њеном простору већинско становништво вјековима је било српско, као што је то највећим дијелом било и до 1991. односно 1995. године!

Број српског становништва у авнојској Хрватској био је у благом порасту са 544000 у 1948. на 582000 у

1991. години. У релативном удјелу то је био пад са 14,5% на 12,2% и преко 2% Југославена. То је посљедица више чинилаца: смањење наталитета, геноцид у II свјетском рату и колонизација српског становништва из Крајине у Војводину.

Аутор обрађује географски разспоред српског становништва по регијама, али и по насељима, што је веома важно, јер се тако истраживања приближавају стварном стању. Српско становништво живјело је као већинско у преко 1000 насеља или 15% свих насеља у Хрватској.

Посљедње поглавље - Фактори мењања броја и размештаја Срба, указује на процес смањивања наталитета, неразвијеност СЕП у готово цијелој Хрватској и јак процес исељавања, те изјашњавање дијела српског становништва као Југословена. Аутор је дао бројне статистичке податке, табеле како за СЕП тако и за Хрватску и поређење са дијеловима бивше СФРЈ, који потврђују његове поставке. За ово је био потребан огроман труд и што је takoђе важно, у ратним условима. На тај начин Ј. Илић је скupio огроман материјал, који има трајну вриједност за читаоце и будуће кориснике, поред осталог, јер се налази на једном мјесту. Велику пажњу заслужује списак литературе и извора - укупно 173, али и особито вриједних ауторских напомена. Тако литература под бројем 38 „О Србима у Хрватској“ садржи чак 169 дјела и извора, која третирају ову проблематику! Послије литературе слиједи 36 статистичких табела у прилогу и на крају књиге четири вриједна картографска прилога од којих је највриједнији Територијални размештај Срба у Хрватској 1981. по насељима у колор техници. Ту је и карта усташког геноцида у НДХ С. Курдулије и Уништења српских светиња у грађанском рату у Хрватској.

Послије студије Ј. Илића слиједе краћи прилози Д. Николић Миграције становништва у Војној крајини и њихове посљедице, П. Влаховић Прилог етничкој историји Срба у Горском котару и Белој крајини, С. Кипчошев, Промене броја и етничке структуре становништва Барање током 20. века, С. Курдулија, Геноцид над Србима у Независној Држави Хрватској, Е. Миљковић, Република Хрватска: Етнички хомогена држава по сваку цену и Б. Влаховић, Српско становништво у Белој крајини.

Књига 3 Етнички простор Срба, представља најсолиднију географску студију о Србима у Хрватској и као таква заслужује одговарајућу пажњу садашњих и будућих читалаца.

Милош Бјеловитић

ПОПИС ИЗБЛЕГЛИХ И РАСЕЉЕНИХ ЛИЦА У РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ

Издавач: Министарство за изbjегла и расељена лица, Пале и Републички завод за статистику, Бања Лука, Сарајево, 1996, друго издање, стр. 1-189. Тираж 200.

Свега неколико мјесеци послије завршетка ратних операција у бившој БиХ, марта 1996. године у Републици Српској извршен је службени попис изbjеглог и расељеног становништва. На тај начин учињен је први значајан корак, да се стекне прави увид у број, поријекло и стање становништва, које је усљед ратних дејстава морало да напусти своја села и градове, поставши тако једна од највећих трагичних посљедица протеклог рата.

Књига се састоји од четири дјела: Увода, Прегледа за републику, Прегледа по општинама и Прилога на крају.

Преглед изbjеглог и расељеног становништва за Републику Српску

садржи 24 табеле са једним графичким приказом стања оваквог становништва по општинама. Укупан број се креће 420000 таквих лица, око 30% тада процјењеног броја становништва РС у 132000 домаћинстава. Овде морамо нагласити, да је овај број без дефинитивног броја изгнаника из Српског Сарајева као и око 240000 таквог становништва, које је нашло уточиште у СР Југославији, па са онима у иностранству, чини масу од преко 700000 лица или више од половине укупног становништва Републике Српске. Послије погибије у рату, ово је највећа трагедија становништва као посљедица грађанског рата на простору бивше БиХ односно СФР Југославије.

Задржаћемо нашу пажњу на подацима за РС у неким табелама као што је економска структура избјеглог и расељеног становништва (по домаћинствима), која показује да је 44% домаћинства било непољопривредног карактера, мјешовитог 43% и само 13,5 пољопривредног. Старог становништва је било само нешто мање од броја дјеце. Половину становништва чини старосна група од 28-59 година. Начин смјештаја оваквих лица показује на првом мјесту напуштене куће (48%), код родбине и пријатеља (32%), друштвени стан има 8%, а остали смјештај 12% таквих домаћинстава.

Главни дио књиге представља поглавље Преглед по општинама, које у 23 табеле приказује битне карактеристике избјеглог и расељеног становништва по општинама (према поријеклу, социоекономској категорији, старосним групама, стручној спреми, активности, занимању, земљишном посјedu у ранијем пребивалишту, стамбеном простору, пословном простору, сточном фонду - по врстама стоке, саобраћајним средствима, пољопривредним машинама,

начину садашњег смјештаја, одлуци о даљем смјештају и избјегла и расељена домаћинства, која желе да се настане у нове општине Републике Српске). Посљедње двије табеле третирају домаћинства према Општини садашњег пребивалишта и поријеклу из општина ранијег пребивалишта. Друга табела третира податке према општини ранијег пребивалишта у односу на општину садашњег пребивалишта. Из ових двију табела географи, социолози, политичари, економисти, администрација и друге службе, могу веома добро да користе мноштво података за потребе својих истраживања. Тако на примјер општина Бихаћ као мјесто ранијег пребивалишта у Републици Српској има укупно 2685 таквих домаћинстава. Највише их је у општинама: Бања Лука (1271), Пријedor (751), Дервента (254) и Лакташима (101) и у још 26 општина. Тако је обрађена свака општина као простор одакле се кренуло и као простор на ком се зауставило и смјестило тајко становништво.

Обрађене су општине и градови са више таквих домаћинстава изван БиХ, односно цијеле бивше СФРЈ. С обзиром на бројне податке, које пружа ова књига набијена цифрама и табелама, можемо закључити, да она представља веома солидну основу за праћење, али и дубља истраживања разних научних дисциплина и административних потреба. Стога ће ова књига представљати незаобилазан документ за сва истраживања избјеглог и расељеног становништва као посљедица ратних збивања (1991-1995) на просторима бивше СФР Југославије, а посебно бивше БиХ.

Милош Ђеловитић

Протојереј Др Радослав М. Грујић: **Споменица о српском православном владичанству пакрачком - Пакрачка епархија Историјско-статистички преглед.** Музеј Српске Православне Цркве Београд 1996, Стр. 1-225. Тираж 1000. Цијена 40 динара.

Под уредништвом младог и агилног mr Слободана Миленусића, управника Музеја Српске Православне Цркве у Београду, изашла је у поновљеном издању студија Р.М. Грујића са истовјетним насловом, објављена далеке 1930. године. Уредник је написао Предговор и Поговор овом дјелу, који су веома значајни, јер се у њима даје кратак осврт на живот и дјело проф. др Рад.М. Грујића, као и на актуелну потребу поновљеног издања књиге. Уредник је одлично схватио потребу поновног издавања књиге: Пакрачка епархија, јер је то најбоља историјска студија до сада о српској православној цркви и православном народу у пакрачкој епархији, на просторима некадашње Горње Славоније (између Илове и Калника) касније названа сјеверна или средишња Хрватска, која је у времену од досељавања Срба половином XVI в. била највећим дијелом у оквиру Словинске (Windske) односно Вараждинске војне крајине. Протјеривањем Турaka из Паноније крајем XVII в. ослобођена је цијела Славонија и дуж Саве формирана нова славонска Војна крајина.

Професор Грујић у уводном дијелу даје географски опис простора између Саве и Драве на ком су се населили Срби крајишници, војници и добили привилегије од аустријског цара и живјели као слободни војници на простору организоване Војне крајине (XVI-XIX в.). Др Грујић и као историчар паралелно прати тешке догађаје српског, хрватског и мађарског повлачења пред турском силим са југоистока, али и сеобе Срба-

војника и српског народа и представника његове цркве. Он говори о оснивању прве пожешке епархије, затим марчанске или вретанијске (код Иванића у Мославини), коју је ликвидирала М. Терезија у XVII в. кад се оснива Лепавинско-северинска епархија, која се спаја са оном у Пакрацу. Аутор студиозно прати хронолошки цјелокупни развој православне цркве и народ од борби са хрватском католичком црквом као и са аустријским двором и градачким војним круговима. Детаљно су описане све од Аустрије забиљежене сеобе српског становништва са турске на аустријску страну, све борбе које је стално и мукотрпно водио народ, официри и његова православна црква са бројним и јаким противницима (буне крајишника у Ровишту, великог судије Осмокруговића 1666. г. које су кулминирале у Северинској буни 1755. године, а чија је последица била изградња планског, војничког, крајишког града Беловара 1756. године). Посебно је била тешка борба са тјерањем народа на унију, кад већ није могло директно на католичку вјеру. Том простору подлегао је Жумберак, а било је доста борбе са унијом за манастир Марчу. Коначно је унијатски бискуп смештен у Крижевцима. Др Грујић прати развој црквеног и другог школства на простору епархије истичући агилност Срба крајишника. У раду су описане све православне цркве, њихова умјетничка вриједност (иконостаси) и друго.

Аутор посвећује велику пажњу развоју Пакрачке епархије обрађујући њен развој преко седамнаест њених епископа, који су створили у Пакрацу најбогатију библиотеку другу послиje библиотеке патријаршије у Сремским Карловцима.

Посљедњи дио рада је Статистички преглед Пакрачке епархије

од 1702-1929. год. који пружа преглед свих српских насеља са бројем становника, према парохијама и четири протопрезвитерата (Пакрачки, Вођински, Градишчи и Беловарски). У њему су обрађени подаци за 105 парохија као напр. Средице Горње (на Билогори) са 9 села и 2 цркве, пописом домаова у XVII в. (1732, 1755, 1764 и 1779) и 1809, 1839, 1869, 1899 и 1929.) године. Из ових података могуће је добро пратити развој српског становништва и његових насеља током последња два века.

Српски народ, данас, кад је готово уништен и нестао на просторијама западне Славоније, овом обновљеном књигом професора Грујића, добива могућност, иако у избјеглиштву и невољи, да се упозна са великим и славном прошлочију на просторима на којима је живио, борио се за своје, али и туђе интересе и тако постане јачи у својој духовној вертикали.

Милош Ђеловитић

Јован Динић: ЕКОНОМСКА ГЕОГРАФИЈА, Економски факултет, Београд 1994. (стр. 1-328)

Универзитетски уџбеник „Економска географија“ др Јована Динића намењен студентима економског факултета, за релативно кратко вријеме доживио је четири издања. Ово четврто се разликује од претходних, поред осталог, и по томе што се у њему Југославија третира у границама које је добила након разбијања претходне СФРЈ.

Ово обимно дјело (328 страна, 68 картографско-графичких прилога, 25 табела и 14 страна литературе), подијељено је у шест поглавља:

У првом поглављу „Теоријско-методолошке основе економске ге-

ографије“ дате су теоријско-методолошке поставке економскогеографске научне дисциплине. Кроз детаљно упознавање са појавом и развојем економске географије у свијету и код нас, њеним предметом проучавања и везама са географским дисциплинама и сусједним наукама, као и са принципима и методама, долазимо до потпуних сазнања о теоријским поставкама, не само економске географије већ и географске науке у целини. Посебна пажња је посвећена принципима и методама економске географије где је нарочито истакнут и анализиран системски метод/приступ и математичко-статистички методи и модели који су све присутнији у економскогеографском проучавању.

Сљедећа два поглавља: „Улога и значај природног потенцијала за размјештај производње“ и „Размјештај, структура, динамика и економскогеографски значај становништва“ се баве анализом основних компоненти геосфере, тј. природе у ужем смислу са својим елементима као факторима размјештаја производње у коју је инкорпориран човјек коме природа чини животну средину. Кроз овакав аналитички приступ, често се на врло суптилан начин указује и међусобне односе и процесе у оквиру двију основних компоненти геосфере (природе и друштва), али и између њих.

У другом поглављу, прво је дата анализа појма природног потенцијала и његове структуре у свјетској и нашој литератури, на основу чега се може сагледати сва терминолошка разноликост (природни извори, природни ресурси, природна богатства, природни услови...). Када је у питању појмовно одређење природних извора и природних услова као компоненти природног потенцијала наве-

дene су бројне дефиниције (руских, пољских, француских, англосаксонских географа...). Други дио овог поглавља односи се на детаљну анализу појединих компоненти природне средине као сложеног система (земљина кора, рељеф, климатске карактеристике, хидросфера и биосфера), дефинишући основне принципе и методе валоризације, те њихов георазмештај у свијету и Југославији.

У трећем поглављу читалац се упознаје са размештајем, структуром и кретањем становништва у свијету и Југославији као економско-географским чиниоцем у размештају привредне производње. У вези с тим посвећена је значајна пажња економскогеографској улози и значају насеља чиме је постигнуто целовито разумевање овог питања.

Четврто поглавље „О међусобном односу природе и људског друштва“, се односи на веома сложену проблематику односа природе и друштва, као основних подсистема геосфере, где се с правом истиче да је ово питање предмет интересовања и других географских дисциплина, па и других наука (филозофије, економије, историје...). Ово поглавље чини прелазну основу ка анализи појединих привредних дјелатности, њиховој динамици, просторној и структурној диференцијацији на одређеној територији/просторној целини.

Пето поглавље „Економскогеографске законитости размештаја производње у свијету и Југославији“ се бави разматрањем законитости размештаја основних привредних дјелатности са економскогеографског аспекта. Те дјелатности (индустрија, пољопривреда, саобраћај...) се међусобно разликују, посебно с аспекта просторног размештаја, како то и аuthor истиче: „индустрија се везује за поједине локације у геопростору, пољопривреда захвату његове одређене површине, а саобраћај у основи

има линеарни карактер“. Разматрање ових привредних дјелатности се врши у склопу индустриске географије, аграрне географије и саобраћајне географије, што је резултат диференцијације економске географије на неколико њених дисциплина. У таквој концепцији аuthor посебну пажњу придаје законитостима, факторима и структурама размештаја појединих привредних дјелатности, с значајним освртом на методолошке проблеме датих економскогеографских дисциплина.

У шестом поглављу „Принципи и методи економскогеографског реонирања“, аuthor укратко анализира комплексну проблематику економскогеографског реонирања, где се издваја питање критеријума и принципа (еколошки, принцип хомогености и функционални принцип) издвајања реона/региона. На крају поглавља даје се анализа економскогеографског реонирања Југославије и економскогеографска прогноза као научно предвиђање будућности, основано на објективним законитостима и тенденцијама развоја привреде и друштва.

Универзитетски уџбеник „Економска географија“ др Јована Динића заслужује изванредну пажњу, не само географске јавности већ свих оних који се баве питањем комплексних односа у геопростору. Концепцијски и садржајно, ово дјело је савремено осмишљено, статистички и графички документовано и опремљено, а библиографски фундирено. Специфичан приступ обради веома обимне и сложене економскогеографске материје, чини ово дјело вриједним доприносом теоријском, методолошком и концепцијском актуелизирању и савременом проучавању економскогеографских садржаја.

Ђуро Марић

СВЕЧАНО ЈЕ ОТВОРЕН ПРИРОДНОМАТЕМАТИЧКИ ФАКУЛТЕТ У БАЊОЈ ЛУЦИ

У Бањој Луци, 7.11.1997. године, свечано је промовисан рад Природноматематичког факултета. Свечености су присуствовали потпредсједник Републике Српске и уједно ректор Универзитета у Бањој Луци проф. др Драгољуб Мирјанић са проректорима, декани или представници природноматематичких факултета из СР Југославије, декани или представници факултета Универзитета у Бањој Луци, представници СО Бања Лука, директори или представници угледних државних и приватних фирми из Бање Луке и околних општина, запослени на ПМФ-у у Бањој Луци са студентима, те бројни представници средстава информисања. Свеченост отварања употребљена је пригодним фолклорним и музичким програмом.

Поздравну ријеч поводом свечености отварања Факултета упутили су: потпредсједник РС проф. др. Драгољуб Мирјанић, гости из СР Југославије, те бројни гости из Бање Луке и околних општина. У немогућности да присуствују свечености, сарадници овог Факултета из СР Југославије упутили су телеграме поздрава и подршке.

Уводну ријеч о значају ПМФ-а и задацима у наредном периоду дао је др Милош Ђеловитић најстарији професор овог Факултета. У име запослених и студената Факултета госте је поздравио предсједник Савјета ПМФ-а проф. др Мићо Стојановић.

У одсуству декана Факултета проф. др Здравка Маријанца, који због изненадне болести није могао присуствовать свечаном чину промоције, кратак извјештај о оснивању и досадашњем једногодишњем раду ове високошколске институције у РС, подnio је проф. др Рајко Гњато продекан за научноистраживачки рад. У том погледу наглашено је да је Факултет основан одлуком Народне скупштине РС од 12.9.1996, а да је почeo са радом одлуком Владе РС од 28.9.1996. године. Факултет чине научно-наставни Одсјеци, за географију, биологију, математику и физику. На њима се реализује наставни процес 11 образовних смјерова, од којих 4 на Одсјеку за географију, 3 на Одсјеку за физику и по 2 на Одсјецима за биологију и математику.

На Одсјеку за географију уписани су и први студенти на постдипломске студије смјер регионална географија.

На Факултету студира укупно 660 студената, а наставни процес изводи 69 доктора наука, 20 магистара и двадесетак учесника у статусу помоћног особља.

За успјешан досадашњи рад Факултета највеће заслуге припадају декану проф. др Здравку Маријанцу, нарочито у сferи техничке припреме Факултета за нормалан рад. Подршку у раду пружили су најближи сарадници, сви запослени и сами студенти.

На крају излагања изражена је захвалност свима који су на било који начин помогли Факултет у досадашњем раду, те захвалност гостима који су својим присуством увеличали свеченост отварања Природноматематичког факултета у Бањој Луци.

Р. Гњато

ИЗ РАДА ГЕОГРАФСКОГ ДРУШТВА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ

У Бањој Луци, 24. маја 1997. године, одржана је редовна Скупштина Географског друштва Републике Српске. Поднесен је извјештај о раду Друштва у протеклом двогодишњем периоду, указано на постигнуте резултате у издавачкој дјелатности, али и на видне мањкавости у погледу рада постојећих подружница, на проблем њихова оснивања у источном дијелу РС, проблем дистрибуције научно-популарног часописа „Српске земље и свет”, проблем повећања тиража часописа, уредног плаћања чланарине, која за 1997. годину износи 30 а за 1998. 40 динара.

Извршен је избор нових чланова у органима Друштва. У Извршни одбор изабрани су: наставник Раде Личина, асистент Миленко Живковић, те професори средњих школа Дана Крунић, Милојка Вулета и Живка Кукрић. За предсједника Друштва поново је изабран проф. др Рајко Гњато.

На првој сједници ИО ГД РС на мјесто главног и одговорног уредника научно-популарног часописа „Српске земље и свет” изабран је мр Чедомир Црногорац, а за главног и одговорног уредника научног часописа „ГЛАСНИК” поново је изабран проф. др Милош Ђеловитић.

Први број Гласника, изашао из штампе 1996. године, послат је у више од 30 земаља свијета, а у размјену за исти приспјели су часописи из Русије, Француске, Италије, САД, Польске, Грчке.

Позивамо географе из Републике Српске и осталих српских земаља на сарадњу, уз жељу за остварење добрих жеља у наредној 1998. години.

Р. Гњато

ИЗ РАДА ОДСЈЕКА ЗА ГЕОГРАФИЈУ ПМФ-а ТЕРЕНСКА НАСТАВА У ШКОЛСКОЈ 1996/97. ГОДИНИ

У овој школској години први пут је реализована теренска настава за студенте Одсјека за географију.

За студенте II и III године изведена је једнодневна теренска настава 16.V 1997. године на релацији: Бања Лука - Mrкоњић Град - језера Балкан - ријека Понор. Вођа ове теренске наставе: др Ђуро Марић. У реализацији постављеног програма учествовали су: проф. др Милош Ђеловитић, проф. др Ђуро Марић и мр. Чедомир Црногорац. Учествовало је укупно 53 студента који су добили основне информације о географским садржајима овог дијела регије Крајина.

За студенте III године изведена је вишедневна теренска настава од 28. V до 31. V 1997. године на релацији: Бања Лука - Београд; Београд - Опленец - Аранђеловац; Београд - Нови Сад - Фрушка гора. Вођа ове теренске наставе: др Рајко Гњато. У реализацији постављеног програма учествовали су: проф. др Рајко Гњато, проф. др Милорад Васовић, проф. др Раденко Лазаревић и проф. др Милован Пецељ. Учествовало је укупно 28 студената који су упознати са основним информацијама о географским садржајима дијела РС и Р. Србије.

Ђ. Марић

НОВИ СМЈЕРОВИ НА ОДСЈЕКУ ЗА ГЕОГРАФИЈУ

**УНИВЕРЗИТЕТ У БАЊОЈ ЛУЦИ
ПРИРОДНОМАТЕМАТИЧКИ ФАКУЛТЕТ
Одсјек за географију**

**Образовни профил:
Дипломирани
географ-туризмолог**

НАСТАВНИ ПЛАН

Предмети	Семестар							
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII
1. Пословна математика	2+2	2+2						
2. Основи геологије	2+1							
3. Основи астрономије		2+1						
4. Тематско картирање	2+3	2+3						
5. Биогеографија	2+1							
6. Општа историја		2+0						
7. Историја српског народа		2+0	2+0					
8. Енглески језик	1+2	1+2						
9. Основи економије		2+0	2+0					
10. Основи етнологије		2+0	2+0					
11. Основи турист. климатологије		2+1	2+2					
12. Геоморфологија		2+1	2+1					
13. Хидрологија		2+1	2+1					
14. Основи антропогеографије		2+2	2+2					
15. Енглески језик		1+2	1+2					
16. Увод у рачунарство		2+2	2+2					
17. Општа економска географ.			2+2	2+2				
18. Туризам и заштита жив. сред.				2+1	2+1			
19. Основи туризма					2+1			
20. Културно-истор. основе туризма						2+1		
21. Географија српских земаља						2+1	2+1	
22. Енглески језик						1+2	1+2	
23. Страни језик II						1+2	1+2	
24. Политичка економија						2+0	2+0	
25. Економика и организација туризма и угоститељства							3+2	3+2
26. Маркетинг							2+2	2+2
27. Менаџмент у туризму							2+0	2+0
28. Туристичке регије свијета							3+2	2+2
29. Туристичке регије српских земаља							2+1	2+1
30. Методологија научног рада								2+0
31. Страни језик II							1+2	1+2
32. Дипломски рад								
Теренски рад и стручна пракса	0+2	0+2	0+4	0+4	0+5	0+5	0+5	0+5

НАСТАВНИ ПЛАН

Предмети	Семестар							
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII
1. Физичка географија I	4+2	4+2						
2. Картографија	2+2	2+2						
3. Основи геологије	2+1	2+1						
4. Увод у истор. студије	2+1	2+1						
5. Страни језик	1+2	1+2						
6. Општа историја старог вијека	3+1	3+1	2+0	2+0				
7. Општа историја средњег вијека	3+1	3+1	2+0	2+0				
8. Физичка географија II		4+2	4+2					
9. Географија становништва и насеља		2+2	2+2					
10. Регионална географија свјета I (Евроазија)		3+1	3+1					
11. Српска и јужнословенска историја срд. вијека		3+1	3+1	3+1	3+1			
12. Српска и балканска историја (XV-XVIII в.)		3+1	3+1					
13. Увод у рачунарство		2+2	2+2					
14. Општа економска геогр.			3+2	3+2				
15. Регионална географија свјета II			4+2	4+2				
16. Географске основе заштите животне средине			1+1	1+1				
17. Историја Срба у БиХ			2+0	2+0				
18. Општа историја новог в.			3+0	3+0	3+0	3+0		
19. Српска и јужнословенска историја новог вијека			3+1	3+1	3+1	3+1		
20. Педагогија са психологијом			2+2	2+2				
21. Географија српских земаља				4+2	4+2			
22. Методика наставе географије				2+2	2+2			
23. Методологија географске науке						2+0		
24. Општа савремена историја					3+0	3+0		
25. Историја СР Југос. и Реп. Српске					3+0	3+0		
26. Методика наставе историје					2+0	2+0		
27. Политичка економија					2+0	2+0		
28. Дипломски рад								

СПИСАК ДИПЛОМИРАНИХ СТУДЕНАТА ГЕОГРАФИЈЕ НА ФИЛОЗОФСКОМ ФАКУЛТЕТУ БАЊА ЛУКА - ОДСЈЕК ЗА ГЕОГРАФИЈУ И ГЕОГРАФИЈУ И ЕТНОЛОГИЈУ У ШКОЛСКОЈ 1995 - 1996. ГОДИНИ

1. [8] КОВАЧЕВИЋ (Спасо) ДРАГАН	28.10.1995.
апсолвент Филозофски факултет Бања Лука	
Тема: Територијални развој Бање Луке	
2. [9] ГЊАТО (Гаврило) ОБРЕН	20.2.1996.
апсолвент Филозофски факултет Бања Лука	
Тема: Нека географска обиљежја производње нафте у Свијету	

ШКОЛСКА 1996 - 1997. ГОДИНА

1. [10] СТАНОЈЕВИЋ (Чедомир) ДРАГИЦА	9.10.1996.
апсолвент ПМФ Сарајево	
Тема: Средње Подриње	
2. [11] КУКРИЋ (Урош) ЖИВКА	17.10.1996.
апсолвент Филозофски факултет Бања Лука	
Тема: Основне географске одлике пољопривредног добра
„Младен Стојановић“ у Новој Тополи	
3. [12] ИЛИЋ (Мило) МИЛЕНА	21.10.1996.
апсолвент ПМФ Сарајево	
Тема: Савремена структура становништва града Сребренице	

СПИСАК ДИПЛОМИРАНИХ СТУДЕНАТА ГЕОГРАФИЈЕ НА ПРИРОДНОМАТЕМАТИЧКОМ ФАКУЛТЕТУ - ОДСЈЕК ЗА ГЕОГРАФИЈУ - БАЊА ЛУКА ШКОЛСКА 1996 - 1997. ГОДИНА

1. [13] ШИРОЊИЋ (Мирко) ДОЈЧИН	30.11.1996.
Тема: Географски приказ Аустралије	
2. [14] МИХАЉЧИЋ (Марко) МИРЈАНА	13.12.1996.
апсолвент ПМФ Сарајево	
Тема: Крушково Поље, село код Шамца	
3. [15] СТАНИШИЋ (Раде) СВЈЕТЛНА	4.4.1997.
апсолвент ПМФ Сарајево	
Тема: Општина Рибник - географски приказ	
4. [16] ЈЕВТИЋ (Рајко) СИБЕЛА	9.5.1997.
Тема: Однос Хеартланд - Римланд	

ОТВОРЕН ПОСТДИПЛОМСКИ СТУДИЈ СМЈЕР РЕГИОНАЛНА ГЕОГРАФИЈА НА ОДСЈЕКУ ЗА ГЕОГРАФИЈУ ПРИРОДНОМАТЕМАТИЧКОГ ФАКУЛТЕТА У БАЊА ЛУЦИ

Готово паралелно са отварањем Природноматематичког факултета у Бањој Луци јесени 1996. године текао је поступак за отварање Постдипломског студија на Одсјеку за географију, смјер Регионална географија.

Иницијатива за отварање Постдипломског студија на Одсјеку за географију потекла је 13.2.1996. године, кад се Одсјек налазио у оквиру Филозофског факултета. На том Факултету прихваћен је наставни план Постдипломског студија и упућен Наставно-научном вијећу Универзитета.

Наставно-научно вијеће Природноматематичког факултета Бања Лука на сједници од 11. децембра 1996. године прихватило је иницијативу Одсјека за географију да покрене поступак за отварање Постдипломског студија, смјер Регионална географија и да се распише Конкурс за пријем студената. Конкурс је објављен у дневном листу Глас српски (Бања Лука) 14. децембра 1996. године.

На магистарске студије смјер Регионална географија пријавили су се, а затим и уписали кандидати, који су испуњавали услове конкурса:

1. Миленко Живковић (Ламинци, Грађашка)
2. Мира Живковић - Мандић (Приштина)
3. Јасмина Ђуђић (Бања Лука)
4. Драган Тодић (Нови Град)

За ментора-водитеља Постдипломског студија одређен је проф. др Милош Ђеловитић, један од иницијатора овог студија.

Извођачи наставе и предмети на Постдипломском студију смјер Регионална географија, на Одсјеку за географију ПМФ Бања Лука:

Проф. др Ђуро Марић

1. Локална средина 2 часа у I и II семестру

Проф. др Рајко Ѓњато

2. Географска регија и проблеми регионализације 2 часа у I и II
- II -

Проф. др Мирко Грчић (Географски факултет, Београд)

3. Системски приступ географском истраживању
регионалних целина 2 часа у I и II семестру

Проф. др Милован Радовановић (Београд)

4. Географска средина и просторни системи 2 часа у III и 1 час у IV
- II -

Проф. др Милош Ђеловитић

5. Географска синтеза и њена
примјена 2 часа у III и 1 час у IV - II -

6. Изборни предмет 2 часа у III и IV - II -

а) Географско истраживање планинских регија

б) Географско истраживање низинских регија

ц) Функционална регија

7. Магистарски рад - консултације по потреби и договору

Правилник о научно-наставном раду за стицање степена магистра географских наука усвојен је на сједници Наставно-научног вијећа Природноматематичког факултета Бања Лука 11. децембра 1996. године. Нешто касније професори су израдили програме предмета које предају, тако да су испуњени сви законски услови за рад Постдипломског студија.

Настава се врши путем консултација, изrade семинарских радова према програму предмета, менторског усмјеравања и теренског рада као и полагањем испита.

Одсјек за географију ПМФ Бања Лука има јединствено miшљење, да је путем школовања домаћих кадрова на III степену једино могуће обезбједити сигуран континуитет наставног и научног кадра, а тиме и будућност егзистенције географије на Факултету и Универзитету у Бањој Луци.

Милош Бјеловитић

ФОНД ПРОФЕСОРА МИЛЕНКА С. ФИЛИПОВИЋА

Миленко С. Филиповић

ПРАВИЛНИК

Члан 1.

Ради очувања успомене на истакнутог научног радника, академика и професора антропогеографије и етнологије, МИЛЕНКА С. ФИЛИПОВИЋА, који је предавао на Катедри за географију Филозофског факултета односно на Одсјеку за географију Природноматематичког факултета у Сарајеву од 1955. до 1962. године, предлаже се оснивање ФОНДА ПРОФЕСОРА МИЛЕНКА С. ФИЛИПОВИЋА на Одсјеку за географију и етнологију Природно-математичког факултета универзитета у Бањалуци.

Члан 2.

Основни циљ Фонда је награђивање најбољих студената географије и етнологије као и млађих научних радника, а тиме и очување успомене на носиоца Фонда.

Члан 3.

Пословима Фонда руководи Управни одбор - Одсјек за географију и етнологију Природноматематичког факултета у Бањалуци.

Члан 4.

Главница Фонда у износу од ____ динара формирана је 1996. године и чине је средства која су дали:

1. Одсјек за географију и етнологију Природно-математичког факултета у Бањалуци

2. Географско друштво Републике Српске Бањалука
3. Природноматематички факултет Бањалука
4. Прилози поштовалаца научног дјела носиоца Фонда
5. Остали извори

Члан 5.

За коришћење средстава Фонда води се књига добровољних прилога. Главница Фонда не може се смањивати. Камате се могу користити за додјелу награде најбољем студенту или млађем научном раднику из области географије и етнологије. Остатак камате се приписује главници.

Члан 6.

Кандидата за награду између најбољих студената четврте године, апсолвенти и дипломираних у претходној школској години, као и млађих научних радника, могу предлагати: Одсјек за географију и етнологију, група наставника и сарадника и група студената.

Приједлози са потребним образложењем дају се у писменој форми а подносе се до 30. септембра текуће године.

Члан 7.

Ако у одређеном року не буде приједлога, кандидата(е) за награду може одредити Одсјек за географију и етнологију, водећи рачуна о утврђеним критеријумима за награђивање.

Члан 8.

Након приједлога кандидата, Одсјек ће затражити увјерење од Студентске службе Факултета о успјеху кандидата. Награда се додјељује студенту или млађем научном раднику, који је постигао најбољи успјех у студију или научном раду. Тражи се просјечна оцјена девет (9) током студија или оцјена десет (10) дипломског испита.

Члан 9.

Висину награде одређује Одсјек за географију и етнологију у својству Управног одбора Фонда. Висина се одређује прије изјашњавања о добитнику награде.

Члан 10.

Одлуку о додјели награде и добитнику доноси Одсјек за географију и етнологију на сједници којој поред наставника и сарадника присуствују и представници студената.

Награда се састоји од новчаног износа и дипломе, чији се образац налази у прилогу Правилника.

Члан 11.

Награда се додјељује по правилу 8. новембра, на дан рођења професора Миленка С. Филиповића, на свечаној сједници којој присуствују: добитник награде, **студенти**, наставници, сарадници и гости. Наградом се обиљежава успомена на научно дјело и лик Миленка С. Филиповића. Награду додјељује шеф Одсјека за географију и етнологију, који и предсједава сједници.

Члан 12.

Имена добитника награде воде се у посебној књизи.

Члан 13.

У околностима, док се не формира главница Фонда, не додјељује се новчани дио награде него само Диплома Фонда и други поклони.

Члан 14.

Правилник Фонда је усвојен на сједници Одсјека за географију и етнологију Филозофског факултета Бањалука дана 22. маја 1996. године. Тад је био у складу са Статутом Филозофског факултета Бањалука (члан 54).

Члан 15.

Правилник Фонда је усвојен на првој сједници Научно-наставног вијећа Природноматематичког факултета Бањалука дана 11. децембра 1996. године.

Члан 16.

Правилник Фонда ће бити у складу са Статутом Природноматематичког факултета кад он буде усвојен.

Члан 17.

Правилник подлијеже изменама или допунама кад се за то укаже потреба.

Члан 18.

Правилник ступа на снагу даном усвајања на Природно-математичком факултету Бањалука.

Бањалука, 12. децембар 1996. године.

МИЛЕНКО ЖИВКОВИЋ ПРВИ ДОБИТНИК НАГРАДЕ ИЗ ФОНДА ПРОФЕСОРА МИЛЕНКА С. ФИЛИПОВИЋА

На основу усвојеног правилника ФОНДА ПРОФЕСОРА МИЛЕНКА С. ФИЛИПОВИЋА дана 11. децембра 1996. године на сједници Наставно-научног вијећа Природноматематичког факултета Бањалука, Управни одбор Фонда - Одсјек за географију ПМФ, донио је... одлуку да се прва награда из Фонда, додијели кандидату **МИЛЕНКУ ЖИВКОВИЋУ**, професору географије у селу Ламинци, Грађишка.

Образложение додјеле високог признања темељи се на члану 8 Правилника, из ког се може видјети да се за добитника награде тражи просјечна оцјена девет (9) током студија или оцјена десет (10) на дипломском испиту.

Кандидат **МИЛЕНКО ЖИВКОВИЋ** одбранио је дипломски рад на тему: "Демогеографске промјене као посљедица грађанског рата у Западној Славонији као дијелу Републике Српске Крајине" дана 27.6.1995. године на Одсјеку за географију Филозофског факултета у Бањалуци.

На скромној свечаности дана 26. децембра 1996. године на Одсјеку за географију Природноматематичког факултета у Бањалуци уручено је призناње првом носиоцу награде из Фонда **МИЛЕНКО С. ФИЛИПОВИЋ**. Са радошћу можемо констатовати да је свечаности присуствовало наставно особље Одсјека за географију, велики дио наставног особља Факултета, велики број студената и руководиоци Факултета.

О лицу и дјелу професора Миленка С. Филиповића, надахнуто је говорио проф. Др Милош Ђеловитић, његов сарадник и иницијатор оснивања наградног Фонда.

Жеља нам је да буде велики број студената географије ПМФ-а у Бањалуци, добитника награде из Фонда професора Миленка С. Филиповића.

ГЛАСНИК ГЕОГРАФСКОГ ДРУШТВА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ
издаје једанпут годишње Географско друштво Републике Српске
Адреса Редакције: 78000 Бањалука, Природноматематички факултет,
др Младена Стојановића 2. На ову адресу треба слати све наруџбе и
размјену.

Уплату вршити на жиро рачун број: 30500-678-0-31140
Географско друштво Републике Српске, Бања Лука

Часопис објављује научне и стручне прилоге из свих области географске науке и праксе и сродних наука.

Чланци могу имати до 16 страница текста, мањи прилози до 10 страница, а преглед литературе до 3 странице текста. За чланке је обавезан кратак садржај (резиме попа до једне странице искључиво на енглеском језику). Други, краћи садржај (синопсис) на српском језику до 7 редова, кључне ријечи до десетак појмова и исти текст на енглеском језику. Свака илустрација треба да буде посебно обиљежена и технички припремљена за штампу.

Прилози се примају до 31. марта за текућу годину. Рукописи се не

враћају, а прилози се не хоноришу. За садржај текстова одговарају аутори.
ИЗДАЊА ГЕОГРАФСКОГ ДРУШТВА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ

	Цијена динара		
I РЕСУРСИ РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ			
Зборник радова симпозијума Бања Лука, мај 1995.		100	
II ПОСЕБНА ИЗДАЊА	20	50	
Здравко Маријанац: Босна и Херцеговина у XIX вијеку очима странаца, књ.2, Бања Лука 1996.	20	50	
Рајко Гњато и Здравко Маријанац: Бања Врућица, географско -балнеолошко-туристичка монографија, књ. 3, Б. Лука '96	20	50	
Др Ђуро Марић Ђр Здравко Маријанац БАЊА ЛАКТАШИ - географско-балнеолошко-туристичка монографија, књ.4 , Лакташи '96.	20	50	
III ЧАСОПИСИ			
ГЛАСНИК, св. 1 Бања Лука 1996.	20	50	100
ГЛАСНИК св. 2 1997.	20	50	100
СРПСКЕ ЗЕМЉЕ И СВЕТ , научнопопуларни часопис за школску омладину, Бања Лука, бр. 1. јун 1994.	2		
Број 2, новембар 1994.		2	
Број 3, април 1995.		2	
Број 4, септембар 1995.		2	
Број 5, новембар 1995.		2	
Број 6, март 1996.		2	
Број 7, септембар 1996.		3	
Број 8, јануар 1997.		3	
Број 9-10, мај 1997.		4	
Број 11, новембар 1997.		4	

**СПИСАК РЕЦЕЗЕНАТА ДРУГОГ БРОЈА ГЛАСНИКА
ГЕОГРАФСКОГ ДРУШТВА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ**

- Чланак Р. Гњато: Нодално - функционална регионализација Републике Српске. Реџезент: mr Д. Тошић
- Чланак Р. Лазаревић: Карта ерозије бивше СР Босне и Херцеговине. Реџезент: др Рајко Гњато
- Чланак М. Живковић: Демогеографске промјене у Западној Славонији као посљедица грађанског рата 1991-1995. године. Реџезент: др М. Ђеловитић
- Чланак С. Радовановић: Регионалне и етничке диспропорције у природном кретању становништва Србије. Реџезент: др Р. Гњато
- Чланак Andrej Lisowski: Дезинтеграционе и интеграционе тенденције у савременој хуманој географији. Превео и припремио за штампу др М. Мишковић